

વર્ષ ૭ | અંક ૩ | સળંગ અંક ૩૯ | ડિસેમ્બર ૨૦૧૯

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક : રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ગંખતી સંસ્થા

સંચયન

પ્રારંભ: ઓગસ્ટ, 2013

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

608 Poplar St., Durham, NC 27703 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): મહેશ ચાવડા
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org

<https://ekatra.pressbooks.pub>

આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી જ કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

અ નુ ક ઠ મ

સંચયન ૩૯ ૦ ડિસેમ્બર ૨૦૧૯

- ૧ ગાંધીજીની ભાષા ॥ સંપાદકનું કથન ॥ રમણ સોની
- ૨ પદો અને છપ્પા ॥ મધ્યકાલીન કાવ્યસપ્તક ॥ અખો
- ૩ વાઘનો દમ કાઠી નાખ્યો ॥ બાળનાટક ॥ રમણલાલ સોની
- ૪ રામરાજ્ય ॥ કાવ્ય ॥ ઉદયન ઠક્કર
- ૫ આકૃતિઓ ॥ લઘુકથા ॥ મોહનલાલ પટેલ
- ૬ તોપમારો અને પુસ્તકરક્ષણ ॥ લેખ ॥ સંજય ભાવે
- ૭ ટૂક ડ્રાઈવર ॥ વાર્તા-અનુવાદ ॥ વિજય શાસ્ત્રી
- ૮ એ ડોલ્સહાઉસ : બર્ગેન ॥ પ્રવાસકથન ॥ ભારતી રાણે
- ૯ શુદ્ધ શું? અશુદ્ધ શું? ॥ હાસ્યલેખ ॥ ચુનીલાલ મડિયા
- ૧૦ 'હેલ્વારો' અને કચ્છ ॥ ફિલ્મસમીક્ષા ॥ માવજી મહેશ્વરી
- ૧૧ પ્રેમમાં પડવાનો ઉલ્લાસ.. ॥ કવિતા ॥ અનિલ ચાવડા
- ૧૨ 'એકત્ર'નો ગ્રંથ-ગુલાલ

સંપાદકનું કથન

ગાંધીજીની ભાષા

મહાત્મા ગાંધીની ૧૫૦મી જન્મજયંતી આપણે આ વર્ષે અનેક રીતે ઊજવી – વ્યાખ્યાનો, ચર્ચાઓ, પુસ્તકો, સામયિકોના વિશેષાંકોમાં ફરી એકવાર એમના વિશે કહેવાયું-લખાયું. (હજુ એ અટક્યું નથી.) આ નિમિત્તે આપણે એમનાં વિચારો-કાર્યો-લખાણોને ફરી એકવાર સાક્ષાત્ કર્યાં. ગાંધીજીમાંથી પસાર થવું એ આપણી, એક કાયમી જરૂરિયાત છે ને એ માટે આપણે નાનાં-મોટાં નિમિત્તો ખોળતાં રહીએ છીએ.

ભારતની પ્રજા માટે, બલકે એમ કહેવાય કે માનવજાત માટે ગાંધીજીએ એમની કેટલીબધી કાર્યશીલતા યોજી હતી! એ સાથે જ, એમને સતત કંઈક કહેવાનું હતું – પારદર્શકતાથી ને પૂરી સ્પષ્ટતાથી. એટલે ગાંધીજી હંમેશાં લખતા પણ રહેલા, પત્રકાર-લેખક તરીકેનું એમનું એ નિરંતર લેખન ‘ગાંધીજીનો અક્ષરદેહ’ ‘*Collected Works of Mahatma Gandhi*’ના અનેક ગ્રંથોમાં સાચવી લેવાયેલું છે. એ સિવાય, અનેક સ્વતંત્ર પુસ્તકોરૂપે પણ એમનું લેખન સુલભ છે.

ગાંધીજીનાં વિચાર-ચિંતન વિશે ઘણું કહેવાયું ને લખાયું છે, પણ એક પત્રકાર અને લેખક તરીકે એમણે ભાષાને કેવી રીતે પ્રયોજી છે, ગાંધીજીનું લેખક-વ્યક્તિત્વ એમનાં લખાણોના ભાષારૂપમાં કેવું પ્રતિબિંબિત થયું છે એ વિશે પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું લખાયું છે.

અહીં લાંબી ચર્ચાને અવકાશ નથી, પણ આપણે એમનાં લખાણોના કેટલાક ગદ્ય-અંશોની માર્મિકતાને આસ્વાદીએ. (જરૂર પડી ત્યાં થોડીક ટિપ્પણ કરી છે)

*

‘હિંદસ્વરાજ’માંથી –

૧. ‘વકીલાત એ ભારે આબરૂદાર ધંધો છે એમ શોધી કાઢનાર વકીલો જ છે. કાયદા તેઓ ઘડે છે, તેનાં વખાણ પણ તેઓ જ કરે છે.’

[‘ભારે આબરૂદાર’ અને ‘શોધી કાઢનાર’ એ શબ્દોના કાકુ સાંભળવા જેવા છે. વકીલો પોતે જ પોતાની પ્રશંસા કરે એની હાસ્યાસ્પદતા બહુ ઠાવકી રીતે રજૂ થઈ છે.]

૨. [અંગ્રેજોને –]

‘તમે જો તમારો સુધારો, જે કુધારો છે, તેને છોડીને હિન્દુસ્તાનમાં રહેશો તો તમારી પાસેથી અમારે કેટલુંક શીખવાનું છે તે શીખીશું અને અમારી પાસેથી તમારે ઘણું શીખવાનું છે તે તમે શીખશો!

[ઓછા શબ્દોમાં વાતની અસરકારકતા વાક્યોના અન્વયથી સધાઈ છે. ‘તમારો સુધારો, જે કુધારો છે, તેને...’ તથા ‘તમારી પાસેથી અમારે કેટલુંક’ અને ‘અમારી પાસેથી તમારે ઘણું’ [શીખવાનું છે] – એ સમાન્તર ચાલતા ગદ્યલયવાળાં વાક્યો ગાંધીજીની લાક્ષણિક પ્રભાવક ભાષાનાં દૃષ્ટાંત છે.]

‘સત્યના પ્રયોગો’માંથી –

૧. ‘હિંદુ સંસારમાં વિવાહ જેવી તેવી વસ્તુ નથી. વરકન્યાનાં માબાપો વિવાહની પાછળ ખુવાર થાય છે, ધન લૂંટાવે છે અને વખત લૂંટાવે છે. [...] બૈરાંઓ, સૂર હોય કે ન હોય તો પણ, ગાણાં ગાઈગાઈ પોતાના સાદ ખોખરા કરી મૂકે, માંદાં પણ પડે, પાડોશીની શાંતિમાં ભંગાણ પાડે. પાડોશી બિચારા પોતે પણ પોતાને ત્યાં અવસર આવે ત્યારે આવું કરવાના હોય એટલે ઘોંઘાટ, એંઠવાડ, બીજી ગંદકીઓ, બધું ઉદાસીન ભાવે સહન કરે!’

[આમ તો અહીં સુધારક ગાંધીની સમાજ-ચિકિત્સા છે. પણ શબ્દોની પસંદગી અને વાક્યોના લય એમના વિચારોને વધુ મૂર્ત રીતે ને રસ પડે એ રીતે રજૂ કરી શકે છે. ‘ધન લૂંટાવે છે’ એવી સાદી રજૂઆત પછી ‘વખત લૂંટાવે છે’ એમ કહેવામાં પોતાનો ને બીજાંઓનો સમય બરબાદ કરે છે એવો ભાવ છે. પડોશીને ‘બિચારા’ કહીને પછી જે ઠાવકા કટાક્ષવાળું વાક્ય મૂક્યું છે એમાં તત્કાલીન (અને આજના પણ!) સમાજવ્યવહારોની હાસ્યાસ્પદતા ખુલ્લી પડે છે.]

૨. વકીલાત માટે ગાંધીજી મુંબઈ ગયા ત્યારે –

‘ઘર માંડ્યું, રસોઈઓ રાખ્યો રસોઈઓ [રસોઈકળામાં] મારા જેવો જ હતો. બ્રાહ્મણ હતો. આ બ્રાહ્મણ નહાય, પણ ધુએ નહીં. ધોતિયું મેલું, જનોઈ મેલી, શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ન મળે. વધારે સારો રસોઈયો ક્યાંથી લાવું? અરધું એ રવિશંકર રાંધે, અરધું હું. એટલે અમારો મેળ ઠીક જામ્યો. માત્ર આટલી શરત – અથવા કહો કે મુસીબત હતી : રવિશંકરે મેલની ભાઈબંધી છોડવાના ને રસોઈ સાફ કરવાના સમ ખાધા હતાં.’

[ગાંધીજીની નર્મશક્તિ – Sense of humour -નું આ દૃષ્ટાંત જરા ધ્યાનથી વાંચવા જેવું છે. રસોઈ યાનું, ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં, એક સરસ રેખાચિત્ર ઊપસે છે. અને ‘શરત, અથવા કહો કે મુસીબત હતી’ તથા ‘રવિશંકરે મેલની ભાઈબંધી છોડવાના સમ ખાધા હતા!’માં ભાષા ગજું કાઢે છે.]

આ તો માત્ર બેચાર નમૂના. ગાંધીજીની ભાષાનાં બીજાં ઘણાં આસ્વાદ્ય દૃષ્ટાંતો એમને વાંચતાં વાંચતાં મળી રહેવાનાં.

રમણસોળી

પદ-સપ્તક

અખો

અખો (ઈ. ૧૭મી સદી પૂર્વાર્ધ) : ગુજરાતીની જ્ઞાનમાર્ગી કવિતાના આ સર્વોત્તમ કવિએ શાંકરવેદાન્તના તત્ત્વજ્ઞાનને ઘૂંટીને તથા લોકપ્રચલિત દષ્ટાન્તો-રૂઢપ્રયોગોને ગૂંથીને કવિતાની ઊંચાઈએ પહોંચાડેલું છે. 'અખેગીતા', 'અનુભવબિંદુ', 'ગુરુશિષ્ય-સંવાદ', 'ચિત્તવિચાર-સંવાદ' આદિ સળંગ દીર્ઘ કાવ્યકૃતિઓમાં અખાએ 'તત્ત્વવિચારને શિખરે પલાંઠી લગાવી છે' (ઉમાશંકર જોશી), તો જુદા જુદા સમયે લખાયેલા સાડાસાતસો જેટલા 'છપ્પા'માં એ જ તત્ત્વવિચારને એમણે લોકભોગ્ય ભૂમિકાએ આલેખ્યો છે અને ધાર્મિક દંભ સામેના રોષને કટાક્ષ દ્વારા નિરૂપ્યો છે. આ ઉપરાંત સોરઠા, રમેણી, કુંડળિયા, સાખી, કક્કો, મહિના, પદો આદિ વિવિધ સ્વરૂપોમાં ટૂંકી રચનાઓ કરી છે ને વિષય-સ્વરૂપ આદિનું વૈવિધ્ય તથા જ્ઞાનલક્ષી કવિત્વનું ઊંડાણ સિદ્ધ કર્યું છે. એમનાં પદોમાં તત્ત્વવિચાર નિહિત રહેલો હોવા છતાં એમાં ભક્તિસંવેદન અને ભક્તિબોધની વધુ મોકળાશ પણ જોવા મળે છે. પદોમાં રાગ-ઢાળ વૈવિધ્ય અને પ્રાસાદિકતા પણ અનુભવાય છે.

અભિનવો આનંદ આજ

અભિનવો આનંદ આજ, અગોચર ગોચર હવું એ;
પરપંચ-પાર મહારાજ, તે પૂરણ બ્રહ્મ હું સ્તવું એ.

હરિહર અજ ભુવનેશ, તે તાણો ઈશ અજાપતિ એ;
તે જાણો અંગ ઈશ, જેહને ગાય નિત્ય શ્રુતિ એ.

સ્વેં ચૈતન્ય ઘનરાય, શૂન્યમાં સોહામણો એ;
તે ના'વે વાણી માંહે, તે નહિ વિરાટ ને વામણો એ.

તે જાયે ન આવે ક્યાંહી, સ્થિર પૂરણ અવિનાશ છે એ;
લિંગ-ભંગ તેમાં નહિ, જે વડે આકાશ છે એ.

એ જાણ્યે જાયે જંજાલ, યથારથ જેમ તેમ થયું એ;
જિહાં કર્મ ન લાગે કાલ, સભર ભરાઈ તે રહ્યું એ.

તિહાં હવું મન લેલીન, જઈ ચૈતન્ય સભર ભર્યું એ;
નહિ કો દાતાદીન, તન-મન સહજે સજ થયું એ.

પ્રગટ્યાં કોટિ કલ્યાણ, આપાપાર વિણસે રહ્યું એ;
સદા સદોદિત ભાણ, ઉદે-અસ્ત આ કારણ ગયું એ.

કહે અખો આનંદ, અનુભવને લેહવા તણો એ;
એહવો પૂર્ણ પરમાનંદ, નિત્ય સરાઉં અતિઘણો એ.

આ પદમાં, સાક્ષાત્કારનો, 'અભિનવ આનંદ'નો ઉમંગ વ્યક્ત થયો છે, જે અગોચર અમૂર્ત હતું તે મૂર્ત થયું છે પણ એનું રૂપ કેવું છે? એ અદ્વૈત જ છે, વિશિષ્ટ નથી. એ વિરાટ કે વામન નથી, લિંગભેદ એમાં નથી, વાણીનો એ વિષય નથી. અખાએ માત્ર બે શબ્દોમાં એની ઉચિત સચોટ ઓળખ આપી છે : 'શૂન્યમાં સોહામણો', સદા ઉદિત સૂર્ય જેવો પરમ આનંદ અખાની પ્રસન્નતાનું કારણ છે.

શાં શાં રૂપ વખાણું

શાં શાં રૂપ વખાણું, સંતો રે શાં શાં રૂપ વખાણું?
યાંદા ને સૂરજ વિના, મારે વાયું છે વહાણું.

નેજા રોપ્યા નિજ ધામમાં, વાજાં અનહદ વાજે;
ત્યાં હરિજન બેઠા અમૃત પીએ, માથે છત્ર વિરાજે.

નૂરત સૂરતની શેરીએ, અનભે ઘર જોયું;
ઝળહળ જ્યોત અપાર છે, ત્યાં મુજ મન મોહું.

વિના રે વાદળ વિના વીજળી, જળસાગર ભરિયું;
ત્યાં હંસરાજા કીડા કરે, ચાંચે મોતીડું ધરિયું.

માનસરોવર ઝીલતાં, તુંતો તારું તપાસે;
તેને તીરે વસી નાગણી, જાળવજે નહીં તો ખાશે.

ઝગમગ જ્યોત અપાર છે, શૂન્યમાં ધૂન લાગી;
અખો આનંદશું ત્યાં મળ્યો, ભવભ્રમણા ભાગી.

એ જ અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર-આનંદ આ પદમાં અહીં સંતોને સંબોધનરૂપે રજૂ થયો છે. જ્ઞાન-અધ્યાત્મની ગૂઢ પરિભાષા અહીં છે : ચાંદાસૂરજ વિના અજવાળું, નૂરત-સૂરતની શેરીમાં, વાદળ-વીજળી વિના જળસાગર. છતાં પદનો પ્રવાહ ઠીકઠીક પ્રાસાદિક છે, ને આનંદનો ઉછાળ પ્રેમલક્ષણ ભક્તિ જેવો છે : 'હરિજન બેઠા અમૃત પીએ', 'શૂન્યમાં ધૂન લાગી' જેવા ઉદ્ગારોમાં એ જોઈ શકાય છે.

સગુરા બહુ મળે રે...

સગુરા બહુ મળે રે, તે નગુરો નિરંજન નાથ;
તે ઉપદેશ પાખે એકલો, તેનું હારદ નાવે હાથ.

જેણે વણનિર્મ્યુ તે વિશ્વ નિર્મ્યુ, વણમશાલે વીર;
અવનીદળ ક્યાંહાંથું કર્યું? અને ક્યાંહાંથું કહાડ્યું નીર?

તેજ તે તપતું કર્યું અને અનિલે કીધો અરૂપ;
આકાશ કીધું અટપટું, તે નગુરો કહાવે ભૂપ.

નગુરા વડે ગુરુઆ ગુરુ, બાંધે ગિરાના બંધ;
તે ખટ દર્શન થઈ ખટપટે, પણ અનુભવવિહુણા અંધ.

તે સ્વે સગુરા, સગુરો કરે, જે કો મળે એવી આશ;
જેમ મૃગ મરાવ્યું મલપતાં, પાડી પશુને પાશ.

નગુરો નિ:શેષે નિર્મળો, જેને અંતર નહીં કશું આપ;
તે મણિની પેરે ઝળહળે, તેને તેજ, પણ નહીં તાપ.

એ તો દિનકર વડે દિન પરઠીએ, નહીં તો દિવસ નહીં, નહીં રાત;
નિર્વાણી પદ નગુરા તણું, જ્યાંહાં મન વાણી નહીં, તાત!

રચના તે રચેત રુંધમાં, ભાઈ, નભ ન આવે જેમ;
તે ગૂઢ રાખે ગોલકે, પોતે પપસરતું તેમ.

અધો ઊર્ધ્વ શું? શા થકું? જો જમલી નહીં કો જોડ;
તેમ નગુરો નિર્દાવે રહે. જ્યાંહાં ઘટ નહીં, નહીં મોડ.

સગુરાનો એટલે કે સદ્ગુરુના શિષ્યનો મહિમા અખાની અન્ય કવિતામાં બહુ છે, અહીં નગુરાનો મહિમા છે એ વિલક્ષણ છે. પણ ગુરુ કે શિષ્યમાં આંતરદષ્ટિ ન હોય તો નિરર્થક. ‘ગુરુ થા તારો તું જ’ એવું તો અખાએ કહેલું જ છે. અહીં સ્વયં-જાગ્રત (‘મણિની પેરે ઝળહળે, તેને તેજ, પણ નહીં તાપ’ એવા) વિનમ્ર ‘નગુરા નિ:શેષે નિર્મળો’ની પ્રશંસા કવિએ કરી છે. એમાં સૌ દલીલોમાં સચોટ દલીલ તો એ જ કે, ‘નગુરો તે સ્વે નરહરિ’ (સ્વે = સ્વયં). જ્ઞાનમાર્ગી પરિભાષા ગૂંથતું છતાં પદ ઘણું પ્રાસાદિક છે.

લાજુ, લાજ ન રહિયે

“લાજુ, લાજ ન રહિયે, માહારી સજની! ગઈ લાજ બોહોર ન આવે રે;
માહારુ કહ્યું તું માન, માનુની! જો તાહારે મન ભાવે રે.

આઠે પોહોર રહે ઘૂંઘટમાં, મનમાં જાણે હું જાગી રે;
તાહારો જાગણો નીંદ સરીખો, જો સાચે સંગ ન લાગી રે.

ગળે બાંહેલડીનો મર્મ ન જાણ્યો, બાહાર ફરે બુધ્યહીણી રે;
તેરી ચતુરાઈ મૂરખ હોય નીમડી, જો વાત ન સમઝી ઝીણી રે.

સરખી સહિયરમાં હરતી ને ફરતી, પણ લાભ લીધા વિના લૂખી રે;
આછો અંગ દિખાયો લોકનમે, પણ ભોગ સમે રહી ભૂખી રે.

લટકાળા લાલસું લાહો ન લીધો, ગાયો નહીં જસ ન્યારો રે;
ભલે ભૂલી તું ભોળી ભામિની, કેહેત અખો સોનારો રે.

મૂળ તત્ત્વ પામવાની સમજ દાખવવાને બદલે બાહ્ય સાધનાકર્મમાં પડેલાને ઉપાલંભ આપતું આ પદ, સજનીને સંબોધતી ભક્તિશૃંગારની રીતિએ આલેખાયું છે એ રસપ્રદ છે. ‘લાજુ, લાજ ન રહિયે’ એટલે માયાના પટમાં ન રહીએ એવું સૂચવીને, આઠે પહોર (માયાના) ઘૂંઘટમાં રહીને, જાગતા રહેવાની ભ્રમણામાં રાચતી આ સજનીને સાચા સાયુજ્ય-આનંદની દિશા પણ દેખાડી છે. બહાર ફર્યા કરનારી, આલિંગનનો (‘ગળે બાંહેલડી’નો) મહિમા ન સમજનારી, લોકોમાં અંગ-પ્રદર્શન (= સાધના પ્રદર્શન) કરનારી પણ ‘ભોગ સમે રહી ભૂખી’ અને ‘લટકાળાલાલ શું લાહો (લહાવો) ન લીધો’ એવી સજનીને મૂળ પંથ ભૂલેલી ભામિની કહીને અખાએ મૂળ પ્રબોધને ચોટદાર બનાવ્યો છે.

એક સેજે સખી

એક સેજે સખી વીતી સર્વ શર્વરી, પરવરી પિયુ શું પ્રેમરંગે;
રસબસ થાતાં કહેવા કંઈ નવ રહ્યું, અદ્ભુત રસ પડ્યો એક અંગે.

એક અનુભવ તે જુગમ થઈ નીમડે, જુગમ જોતે થકે એક ભાસે;
(એમ) જાણી વિચારીને વિધ્યવિધ્યે વિલસતાં , કંઠ પરસ્પર હસ્ત હાસે.

શાસ્ત્ર સઘળાં જ સિદ્ધાંત કરતે થકે, વાદ કરતાં વપુ જાય છૂટી;
તે પ્રભુ અધક્ષણ અંગ અલગો નહીં, રસતણો સિંધુ નવ જાય ખૂટી.

હું ખોળે પિયુ મુજ મુખે નેત્ર એકે લખે, મુજ પખે નવ રહે નાથ નેમે;
ભોગ વિલાસ આનંદ નિત નવનવા, મુજ પડ્યું પાધરું પૂર્વ પ્રેમે.

અદ્ભુત રસ પુરાતન પદ્મની, અસનપણે તે રેહેતો અજાણ્યો;
જાણે યૌવનપણું આવ્યું અંગે અખા, દ્વૈત અદ્વૈત રસ મંન માણ્યો.

અહીં રતિસુખ-વર્ણનના રૂપમાં અદ્વૈત-અનુભવને કવિએ વિશિષ્ટ રીતે આલેખ્યો છે. સાયુજ્યમાં દ્વૈતની અપેક્ષા રહે પણ અહીં તો અદ્વૈતના આત્મા-રમણ-આનંદનું નિરૂપણ છે એટલે ‘એક’ શબ્દ આ પદમાં ઠીકઠીક વાર આવે છે. ‘એક સેજે સખી વીતી સર્વ શર્વરી’ એવા સઘન-નિખિડ શૃંગારનું નિરૂપણ સાદંત નિભાવતું આ પદ અદ્વૈતના ગૂઢ-સઘન અનુભવને આલેખે છે.

છપ્પા

શિષ્ય અંગ

સુતર આવે ત્યમ તું રહે, જ્યમત્યમ કરીને હરિને લહે.
વેષ-ટેક છે આડી ગલી, પેઠો તે ન શકે નીકળી.
અખા કૃત્યનો ચઢે કષાય, રખે તું કાંઈ કરવા જાય! ૧

રંગ ચઢે તે જાણો મેલ, પોતે રહે તો સામું સહેલ;
આપે આત્મ સ્વયંપ્રકાશ, કર્મધર્મનો કાં દે પાસ?
અખા એ સદ્ગુરુની કલા; સમજી રહે, નહિ તો વાધે બલા. ૨

ખટદર્શનના જૂજવા મતા, માંહોમાંહે તેણે ખાધી ખતા.
એકનું થાપ્યું બીજો હણે, અન્યથી આપને અધિકો ગણે.
અખા એ અંધારો કૂવો, ઝઘડો ભાગી કો નવ મૂઓ. ૩

૧ સુતર આવે – સમું પડે, સહેલું લાગે. લહે-ઓળખ, પામ. વેષ-ટેક-ભગવાં કે એવી કોઈ બાહ્ય વસ્તુને પકડી બેસવું તે, અભિનિવેશ. કષાય-વિકાર, મેલ.

૨ પોતે-પોત વડે.

૩ ખટદર્શન-ષડ્દર્શન : સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા –એમ ૬ (ષડ્)

ગુરુ અંગ

ગુરુ થઈ બેઠો હૂંસે કરી, કંઠે પા'ણ શકે ક્યમ તરી?
જ્યમ નાર નાનડી હવું પ્રસૂત, વળતી વાધે નહીં અદ્ભુત.
ત્યમ શિષ્યને ભારે ભારો રહ્યો, અખા તે મૂળગેથો ગયો. ૧૨

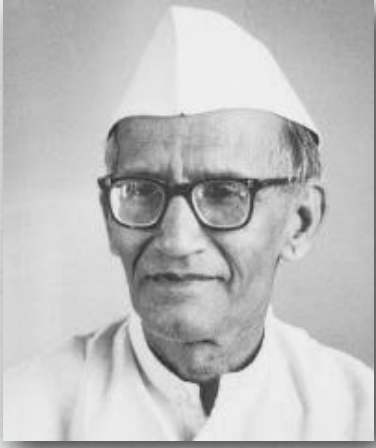
પોતે હરિને ન જાણે લેશ, અને કાઠી બેઠો ગુરુનો વેશ.
જ્યમ સાપને ઘેર પરોણો સાપ, મુખ ચાટી વળ્યો ઘેર આપ.
એવા ગુરુ ઘણા સંસાર, તે અખા શું મૂકે ભવપાર? ૧૩

[કાવ્યો અને નોંધો : મધ્યકાલીન ગુજરાતી પદસંચય, સંપા. ચિમનલાલ ત્રિવેદી અને રમણ સોની,
ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૧૯૯૮-માંથી]

બાલનાટિકા

વાઘનો દમ કાઢી નાખ્યો? // રમણલાલ સોની

પ્રવેશ પહેલો

(લલ્લુ સસલો રોફથી ફરતો હોય છે, ત્યાં શિયાળ આવી પહોંચે છે.)

શિયાળ : કેમ સસ્સાજી! આટલા રોફમાં ફરો છો?

સસલો : એમાં રોફ શાનો, શિયાળભાઈ?

શિયાળ : તો તું મને સલામ કેમ નથી ભરતો? આંખો બોચીમાં આવી ગઈ છે શું?

સસલો : (પોતાની બોચીમાં હાથ ફેરવીને) – શું કહ્યું? મારી આંખો બોચીમાં આવી ગઈ છે? શિયાળભાઈ, મારી નહિ, તમારી આંખો બોચીમાં આવી ગઈ છે એટલે તમને આવું દેખાય છે.

શિયાળ : મૂર્ખ! અદબથી વાત કર! મોટાની આગળ નમીને ચાલવું, એટલી પણ તને ખબર નથી?

સસલો : મને કે તમને?

શિયાળ (ગુસ્સામાં) : ચલ બે સસ્સા! હું તારાથી મોટો છું.

સસલો : બધી દુનિયા એમ કહે છે. હું પણ એમ કહું છું.

શિયાળ (ગુસ્સામાં) : હું ધારું તો આ પથરાને એક ઠેબે ઉડાવી દઉં!

સસલો (ઠંડકથી) : હું એવા પથરાને કંઈ હિસાબમાં ગણતો નથી!

શિયાળ : એમ? જોવું છે મારું જોર? હું ધારું તો હમણાં આ છોડવાને ઉખાડીને ફેંકી દઉં!

સસલો (ખડખડ હસીને) : બસ એટલી જ મારા શિયાળભાની બહાદુરી,? અરે, હું ધારું તો મોટાં ઝાડનાં ઝાડ મૂળમાંથી ઉખાડીને ફેંકી દઉં.

શિયાળ : તો પેલું ઝાડ ઉખાડી ફેંકી દે જોઉં!

સસલો : પણ વાત એમ છે કે હું એવું અમથું અમથું કશું ધારું જ નહિ!

શિયાળ : હવે જોયો તને! તું ક્યાં ને હું ક્યાં? હું તો કૂતરા જેવા કૂતરાને પણ મારી ભગાડું. છે તારી એવી મગદૂર?

સસલો (હસી હસીને બેવડ વળી જાય છે.) : અરે! તું તો કૂતરો કહે છે, પણ હું તો આખા ને આખા વાઘનોય દમ કાઢી નાખું! ઓળખે છે મને?

શિયાળ : વાઘનોય દમ કાઢી નાખે? તું?

(એટલામાં ખરેખરો વાઘ ત્યાં આવી પહોંચે છે.)

વાઘ : એ...ઈ કોણ મારું નામ લે છે?

શિયાળ (આગળ આવીને) : બાપજી! આ લલ્લુ સસલો બહુ રોફ કરે છે. કહે છે આખે આખા વાઘનોય હું દમ કાઢી નાખું!

વાઘ (સસલાને) : કેમ અલ્યા સસલા! તારામાં બહુ જોર છે એમ? તું હજી વાઘને ઓળખતો હોય એવું નથી લાગતું!

સસલો (શાંતિથી) : પણ વાઘમાં ઓળખવા જેવું છે શું તે? એનો હું ઘડીકમાં દમ કાઢી નાખું!

વાઘ (ડોળા ધુરકાવી) : એમ? બાઝવું છે?

સસલો (આંખો ફાડી) : હા-હા!

વાઘ : તો આવી જા!

સસલો : ઘડીક થોભ! હું ઘેર જઈ મારાં મોજાં પહેરી આવું.

વાઘ : એમ કરીને તારે નાસી જવું છે એમ કહે ને! ચાલ, માફી માગ તો તને જવા દઉં.

સસલો : કોણ, હું માફી માગું? તારી? અરે જા રે જા! આ તો હું મોજાં પહેરવા માટે ઘેર જાઉં છું. મોજાં પહેર્યા વગર લડવાનું હોય તો બે તમાચામાં જ તને પૂરો કરી નાખું!

વાઘ : તે પૂરો કરી નાખજે, આવી જા!

સસલો : નહીં, પણ મારાથી એવું કેમ થાય? બિચારા વાઘને વગર વાંકે મારી નાખવાથી મને શો ફાયદો? હું એવું નહિ કરું!

શિયાળ : જોયો લુચ્ચો!

સસલો : છટ! એવા અપશબ્દો બોલ મા!

વાઘ : ઠીક, તો શિયાળ, તું એની સાથે એને ઘેર જા. જોજે, એ નાસી ન જાય.

સસલો : અને વાઘ, તું એટલામાં જંગલમાં બધાં પ્રાણીઓને આપણી લડાઈ જોવા બોલાવી લાવ.

પ્રવેશ બીજો

(સસલો મોજાંમાં લોટ ભરે છે. શિયાળ એ જોઈ રહ્યો છે.)

શિયાળ : સસ્સાજી! શું કરો છો આ?

સસલો : આ મારાં મોજાં છે. હું તેમાં જાદુઈ મસાલો ભરું છું.

શિયાળ : જાદુઈ મસાલો? શું કરવા ભરો છો?

સસલો : તો શું મારે વાઘને મારી નાખવો? નહિ, એવું ઘાતકી કામ મારાથી નહિ બને. હું તો માત્ર વાઘનો દમ કાઢી નાખી, એને છોડી મેલીશ.

શિયાળ : ખરેખર, સસલાભાઈ! તમને વાઘની બીક નથી લાગતી?

સસલો : બીક? અરે, બીક કેવી ને કંઈ કેવું! આ હમણાં વાઘનો દમ કાઢી નાખું છું, તું જોજે ને! (લોટ ભરેલાં મોજાં બેઉ હાથે પહેરી લે છે.) લો, ચાલો હવે!

(બંને જાય છે.)

પ્રવેશ ત્રીજો

(જંગલનાં બધાં પશુઓ આવીને ગોઠવાઈ ગયાં છે. હાથી, વાઘ, વરુ, લોંકડી, દીપડો, ચિત્તો, હરણ, કૂતરો, બિલાડો, નોળિયો – બધાં હાજર છે.)

વાઘ (મેદાનમાં આવીને) : આ સસલો બહુ રોફ કરે છે. આજે હું એનો રોફ ઉતારું છું તે જોજો!

સસલો (મેદાનમાં આવીને) : આ વાઘમાં બહુ દમ ભરાઈ ગયો છે એટલે આજે હું એનો દમ કેવો ખંખેરી કાઢું છું તે તમે સૌ જોજો! બોલો, ન્યાયાધીશ કોણ છે? ન્યાયાધીશ હોય તે ઊંચા આસને બેસે.

બિલાડી : મ્યાઉં! મ્યાઉં! હું ન્યાયાધીશ છું. (કૂદીને ઊંચા આસન પર ચડીને બેસે છે.) પણ સસ્સાજી! વાઘનો દમ નીકળ્યો કે નહિ તેની અમને કેવી રીતે ખબર પડશે?

સસલો : અરે, જોજો ને, નજરોનજર દેખાશે.

વાઘ : આવી જા!

સસલો : આવી જા!

(બંને જણા એકબીજાની પાછળ દોડે છે. વાઘ સસલાને પકડવા દોડે છે, સસલો છટકી જાય છે ને પાછો ફરી વાઘને મોં પર, પેટમાં ને પૂંછડી પર મુક્કા લગાવી જાય છે. એમ બે-પાંચ થપાટ માર્યા પછી એનાં મોજાં ફાટે છે ને લોટ ઊડવા માંડે છે.)

સસલો (એક થપાટ વાઘના મોં પર મારી) : એ... ઈ, લેતો જા!

(ખૂબ લોટ ઊડે છે.)

હાથી વગેરે પ્રાણીઓ : અરે, આ શું નીકળે છે?

સસલો : શું નીકળે છે તે વાઘનો દમ નીકળે છે!

બિલાડો : મ્યાઉં! મ્યાઉં! હું જાહેર કરું છું કે વાઘનો દમ નીકળે છે!

બધાં પ્રાણીઓ : વાઘનો દમ! વાઘનો દમ ! (એટલામાં સસલો એક વધુ તમાચો વાઘને લગાવે છે. ખૂબ દમ નીકળે છે.)

બધાં પ્રાણીઓ : અરે જુઓ! જુઓ! વાઘનો દમ નીકળ્યો ! ફરી દમ નીકળ્યો!

સસલો : આ તો કંઈ નથી, ખરો દમ તો હજી હવે એની પૂંછડીમાંથી નીકળશે ! હમણાં જુઓ, એનો બધો દમ હું ખંખેરી કાઢું છું. (વાઘને) વાઘડા! જોઈ લે હવે તારી દશા! આ એક મુક્કો તારી પૂંછડી પર પડ્યો કે તારો રહ્યોસહ્યો દમ નીકળી ગયો જાણજે!

(આમ કહી એણે જોરથી વાઘની પૂંછડીએ મુક્કો લગાવી દીધો. ખૂબ લોટ ઊડ્યો.)

બધાં પ્રાણીઓ (તાળીઓ પાડી, બૂમાબૂમ ને કૂદાકૂદ કરી) : એ...ઈ, સસલાએ વાઘનો દમ કાઢ્યો! સસલાઓ વાઘનો દમ કાઢ્યો!

વાઘ : ઓ બાપરે! મારો દમ નીકળી ગયો! મારો બધો દમ નીકળી ગયો! (સસલાને પગે લાગે છે.) સસલાભાઈ, મને માફ કરો! હને મારો થોડો દમ રહ્યો છે તે રહેવા દો, નહિ તો હું મરી જઈશ!

સસલો : જા, છોડી દઉં છું. પણ ફરી મોં ન દેખાડતો મને

(વાઘ ભાગી જાય છે.)

શિયાળ : વાઘ ગયો, તો હું પણ જાઉં!

સસલો : અલ્યા ઊભો રહે, તારો યે થોડો દમ કાઢી આપું.

(ભાગવાનું કરતા શિયાળને એક તમાચો ચોડી દે છે.)

શિયાળ (બૂમો પાડી) : રહેવા દે રે, રહેવા દે, મારો રહેવા દે! હું તને કદી નહિ સતાવું.

સસલો : જા, ભાગી જા!

(શિયાળ ભાગી જાય છે.)

બધાં પ્રાણીઓ : વાહ સસલાજી! ભારે કરી તમે!

(બધાં પ્રાણીઓ સસલાને ઊંચકીને વાહવાહના પોકારો કરે છે.)

(પડદો પડે છે.)

કાવ્ય

રામરાજ્ય // ઉદયન ઠક્કર

(બધાં રામાયણોમાં સૌથી પહેલું અને અધિકૃત તે વાલ્મીકિ રામાયણ. પોતાના અદ્ભુત ચરિત્રનાયક રામ વિશે વાલ્મીકિ કહે છે કે તે વિદ્વાન, સમર્થ, ચરિત્ર્યવાન, કોઈની ઈર્ષ્યા ન કરનાર અને કૃતજ્ઞ છે. સુભગતા, વિવેક અને ત્વરિત બુદ્ધિમાં તેમની બરાબરીનું કોઈ નથી. મિષ્ટભાષી રામ કોઈના એક ઉપકારથી ખુશ રહે છે. પણ સેંકડો અપકારો યાદ રાખતા નથી. અસત્ય તો બોલે જ નહિ. વક્તા બૃહસ્પતિ જેવા. બીજાના અવગુણ હોય એટલી સ્પષ્ટતાથી પોતાના દોષ જાણે. સ્વભાવે ઋજુ. ત્યાગ અને ધર્મબુદ્ધિના ગુણો રામને લોકોત્તર કક્ષામાં બેસાડે છે. પોતાના કથાનાયકના આવા ગુણો દર્શાવનાર વાલ્મીકિએ રામની કેટલીક મર્યાદાઓ સામે આંખમીંચામણાં કર્યાં નથી. પુરુષોત્તમ શ્રીરામને વંદન કરીને, આ કાવ્ય રજૂ કરું છું. -ઉદયન)

૧.

જ્યારથી અયોધ્યામાં
રામરાજ્ય ચાલે છે
પુરજનો મહાલે છે.

ગુપ્તચર હતા નામે
'ભદ્ર'. તેને શ્રીરામે
એક વાર તેડાવ્યા

'લોકવાયકા શી છે?
શી શી બાતમી લાવ્યા?
ડેલે હાથ દઈ આવ્યા?'

આમતેમ જોઈને
ભદ્ર તો શિયાવિયા
જાણે વાચા ખોઈને

'કોઈ ડર નહીં રાખો
જે કહેવા જેવું હો
સાફ સાફ કહી નાખો'

'ટોળમાં વળી ટોળે
સૌ કહે છે, સીતાને
રાવણે લીધી સોડે' ૧

'આવી નારીનો સંગ
કેમ રાખતા રામ?'
એમ પૂછતું ગામ...'

'વહેલી-મોડી શીખવાની
આપણી વહુઓ પણ
જાનકીનાં અપલખ્ખણ'

૧. કીદશં હૃદયે તસ્ય સીતા સંભોગજં સુખમ્
અંકમારોપ્ય હિ પુરા રાવણેન બલાદ્ધૃતામ્
(ઉત્તર કાંડ, ૪૨: ૧૭)

૨.

રામચંદ્રે તેડાવ્યા
ત્રણે ભાઈઓ, ત્રણે
સઘ, સત્વરે આવ્યા

‘શેરીએ શેરીએ બંધુ,
જાનકીના ચારિત્ર્યે
હાસ્ય સૌ કરે બંધુ!’

યુદ્ધ જીતીને તત્ક્ષણ
ત્યાગતે હું લંકામાં
કેમ સારું ને, લક્ષ્મણ?’

માંડ માંડ ભુલાવી
એ જ વાત લક્ષ્મણને
પછી સાંભરી આવી...

૩.

જ્યારે જીત્યા સંગ્રામે
વાત આદરી રામે
વાનરોના સાંભળતાં

‘ધન્ય મારું પૌરુષ ને
વાહ મારી બહાદુરી!
આજ પ્રતિજ્ઞા પૂરી’

સ્વર થતો ગયો ક્રુદ્ધ
‘તારે માટે હે સીતા!
ન્હોતું આદર્યું યુદ્ધ’

યશ વધારવા મારો
ને રઘુના કુળનો પણ,
રોળી નાખ્યો મેં રાવણ’

‘સીતા, તું હતી લંકા
રહી રહી પડે શંકા
સેવ્યો તેં દશાનનને? ૨

‘જા હવે સુખેથી જા
અન્ય કોઈની પાસે
ના રહીશ મુજ આશે’ ૩

ઓશિયાળી, અણજાણી
રામના વચનબાણે
આરપાર વીંધાણી

‘મારી અત્યબલ કાયા
તેને સ્પર્શે રાવણ તો
શું કરું રઘુરાયા?’

‘રુદ્ધિયે વસ્યા રામ
અન્ય ના વસ્યું કોઈ
...કેમ બોલતા આમ?’

છેવટે કહે સીતા
‘મારી ગોઠવો ચિતા
એ સિવાય ક્યાં જાઉં?’

૨. કથં ત્વાં પુનરાદદ્યા કુલં વ્યપદ્ધિશન્મહત્
(યુદ્ધકાંડ, ૧૦૩: ૨૦)

૩. (યુદ્ધકાંડ, ૧૦૩: ૧૭, ૧૮)

૪.

આ તરફ અયોધ્યામાં
રામ બોલે ગુસ્સામાં
‘સાંભળી લે, સૌમિત્રી!’

‘પોહ ફૂટતાં તારે

જાનકીને મૂકવાની
મારા દેશની બારે’

‘જો કર્યું છે આજ્ઞાનું
લેશ માત્ર ઉલ્લંઘન
સાંખી નહિ લઉં લક્ષ્મણ!’

૫.

પ્રાતઃકાળમાં લક્ષ્મણ
પોતે રથ લઈ આવ્યો
‘તમને બહુ હતું ને મન...’

‘ગંગા તીરે આવેલા
આશ્રમોને જોવાનું?
ચાલો, લેવા આવ્યો છું’

હોંશે હોંશે લાવીને
દક્ષિણાની સામગ્રી
સીતા બેઠી આવીને

જાલવીને ઓળંગી
કાંઠે ઊતરી, તત્ક્ષણ
ડૂસકે ચડ્યો લક્ષ્મણ

‘મોત આવે તો સારું!
મારે ભાગે કાં આવ્યું
કૃત્ય આવું હિચકારું?’

નિષ્કલંક વૈદેહી!
દેવી, મામ્ ક્ષમામ્ દેહિ!
રામે ત્યાગ્યાં છે તમને’

જય પાછો નૌકામાં
સૂનમૂન ઊભી છે
સીતા, વનના તૌકામાં

૬.

ઊભી ઊભી રુએ છે
જાનકીને વાલ્મીકિ
ભીની આંખે જુએ છે

૭.

‘સીતા,
તું ડરીશ નહિ,
આ રામરાજ્ય નથી

આ કાંઠેથી
રાજ્યસત્તા સમાપ્ત
કવિસત્તા શરૂ

તારું જ ઘર છે આ
વસવું હોય ત્યાં સુધી વસ, સુખેથી
અહીં
મારા કાવ્યમાં.’

આધાર : વાલ્મીકિ રામાયણ (સમીક્ષિત વાચના)

[સમીપે : ૪૯-૫૦]

લઘુકથા

આકૃતિઓ // મોહનલાલ પટેલ

લગ્ન નહીં કરવાના નગેન્દ્રના નિર્ણયનું કારણ જાણવા શિપ્રા વારંવાર પ્રયત્ન કરતી, પણ નગેન્દ્ર કશો ખુલાસો ન કરતો. ભાભીના પ્રશ્નનો પ્રતિકાર કરતાં દરેક વખતે એના મુખ ઉપર રક્તરંગી ભાવો છવાઈ રહેતા.

આજે તો નગેન્દ્રનો કાન આમળતાં કહ્યું : ‘આમ જોગી બનવાની વાતો કરવાનું કારણ કાંઈ?’

‘એ મારો અફર નિર્ણય છે, ભાભી.’

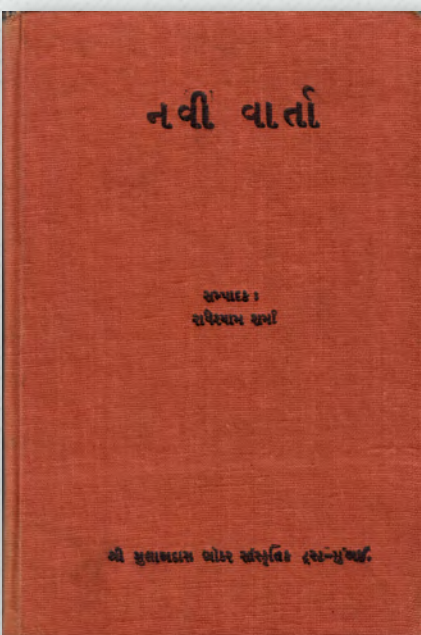
‘અફર નિર્ણય?... આવા નિર્ણયો કંઈક ઘેલા યુવાનોએ કર્યા હશે... એવા જ માણસો છેવટે વહુઘેલા નીવડે છે! તમારો યે એવો જ નિર્ણય, કેમ ખરું ને?’ કહી શિપ્રા દિયર સામે જોઈ મલકાઈ રહી.

નગેન્દ્ર ભાભીના મુખને નિહાળી... ફરી બોલ્યો : ‘પણ મારો તો નિર્ણય અફર છે, હોં.’ એની આંખમાં કોઈ અપૂર્વ સ્મિત વિસ્તરી રહ્યું હતું. ઊછળતાં પૂરની માફક ચહેરા ઉપર આછાઘેરા રંગો ફરી વળ્યા, અને નયન ગુલાબી બની રહ્યાં.

શિપ્રાએ કારણ જાણવાની હઠ કરી, ત્યારે તો એ કશું જ જણાવ્યા વગર ખંડ છોડી ચાલ્યો ગયો.

ચાર વર્ષ ઉપર શિપ્રાના પતિનું અવસાન થયું, ત્યારે નગેન્દ્ર બી.એ.માં હતો. હવે એ એમ. એ. થઈ ગયો એટલે શિપ્રાએ લગ્નની ચિંતા કરવા માંડી. એક બે સારી છોકરીઓ જે એના ધ્યાનમાં હતી, તેમના વિષે પૂછપરછ કરીને આજે એણે નગેન્દ્ર આગળ વાત મૂકી ત્યારે તરત જ એણે એ વાતનો ઇન્કાર કરી દીધો.

આમ તો શિપ્રા અને નગેન્દ્ર વચ્ચે, લગ્ન, સંસાર, સ્ત્રીપુરુષના સંબંધો વગેરે વિષયો ઉપર ઘણીઘણી વાતો થતી, મતભેદ પડતા,

ટપાટપી થતી, પણ... કોઈ વખતે નગેન્દ્ર પોતે પરણવા નથી માગતો એવું કદીય જણાવ્યું નહતું.

નગેન્દ્રનું અત્યારનું વર્તન શિપ્રા માટે ભારે આશ્ચર્યરૂપ હતું. એના આ વર્તન પાછળનો ભેદ ઉકેલવા એ મથી રહી. ટેબલ ઉપર બેઠાં બેઠાં એક પેડ ઉપર પેનથી એ લીટાં તાણતી રહી... વર્તુળ, ત્રિકોણ, લંબગોળ વગેરે અનેક પ્રકારની આકૃતિઓની રેખાઓ એક બીજીને કાપતી રહી. અનેક પ્રકારના વિચારોમાંથી મુક્ત થઈને ઘડીભર એણે પેડ સામે જોયું... એમાંથી કેટકેટલી આકૃતિઓ ઊપસી રહી હતી!... એક માનવ-આકૃતિ પોતાના બાહુ લાંબા કરીને કોઈને આશ્લેષમાં લેવા ઝંખી રહી હતી... બીજી, પેલા ફેલાયેલા બાહુના છેડે લગભગ, નિમિલિત નયને ઉત્સુકતા પ્રદર્શિત કરી રહી હતી...

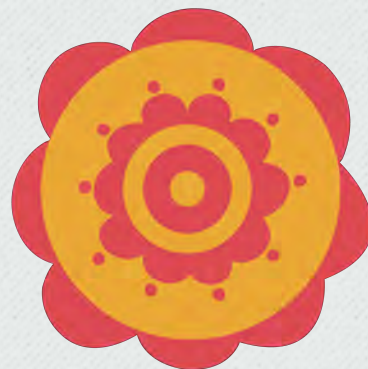
એણે પોતાનું ધ્યાન ખસેડ્યું... અને નગેન્દ્રનું મન વાંચવા પ્રયત્ન કરી રહી : નગેન્દ્રની આંખમાંનું હાસ્ય અપરિચિત હતું... શું હતું એ?... જવાબ તો એ આપતો જ નથી... જવાબ આપવા કરતાં ખંડ છોડી દેવાનું એણે પસંદ કર્યું...

વળી એણે પેન ઉપાડી, પેલી અસંખ્ય રેખાઓમાં બીજી થોડી ઉમેરી અને કંઈક નવી આકૃતિઓનો આશ્લેષ સર્જાતો હતો. શિપ્રાએ આકૃતિનું સૌંદર્ય બગાડવાના ભોગે પણ બીજી એક સળંગ સમાંતર રેખા દોરીને આશ્લેષ ગાઢ બનાવ્યો.

બારણા આગળ સહેજ ખખડાટ થયો, એ ચમકી. પોતે બે આકૃતિઓનો ગાઢ આશ્લેષ સાધી રહી હતી... કોઈ જોઈ જશે તો?...

પણ... ત્યાં કોઈ નહોતું, ફરી એ નગેન્દ્રના વર્તનના વિચાર કરવા લાગી....

[નવી વાર્તા, સંપાદક રાધેશ્યામ શર્મા, વિ.આર આર શેઠ, અમદાવાદ, ૧૯૭૫-માંથી]

લેખ

આલિયા બકર :

તોપમારાની વચ્ચે પણ બસરાના જાહેર ગ્રંથાલયનાં પુસ્તકોને બચાવનાર

લાઇબ્રેરિયન

// સંજય શ્રીપાદ ભાવે

દેશમાં દર વર્ષે ૧૪મી નવેમ્બરથી રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય સપ્તાહ ઉજવાય છે ત્યારે યાદ કરીએ અખાતી યુદ્ધની શરૂઆતના તબક્કાનાં ઇરાકના બસરા શહેરના જાહેર ગ્રંથાલયનાં ત્રીસ હજાર પુસ્તકોને અથાક પરિશ્રમથી બચાવીને, જ્ઞાનના ઇતિહાસમાં વંદનીય કામ કરનાર ગ્રંથપાલ આલિયા મોહમ્મદ બકરને...

માર્ચ-એપ્રિલ ૨૦૦૩ના ગાળાની વાત છે. અખાતી યુદ્ધની શરૂઆત હતી. ઇરાક પર અમેરિકાએ આક્રમણ કર્યું હતું. અમેરિકાનાં સાથી એવાં બ્રિટિશ દળોએ બસરાને ત્રણેક મહિનાથી ઘેરો ઘાલ્યો હતો. એમની અને ઇરાકના સૈનિકો વચ્ચે સામસામા હુમલા થઈ રહ્યા હતા. ટેન્કો ધણધણતી હતી, બોમ્બ વરસતા હતા, પીવાના પાણીની તંગી પડી રહી હતી, વીજળી કપાઈ રહી હતી. લોકો શહેર છોડીને જવા માંડ્યા હતા. પણ પચાસ વર્ષનાં આલિયાબહેન મોહમ્મદ બકર દિવસ-રાત જુદા જ મિશનમાં પડ્યાં હતાં. તેમને પોતાનાં જીવન કે ઘરસંસારની ચિંતા ન હતી.

બસરાના જાહેર ગ્રંથાલયનાં ગ્રંથપાલ આલિયાને ચિંતા હતી એ તેમની લાઇબ્રેરીનાં પુસ્તકોની. દુનિયામાં ઉત્તમ અને ઉપયોગી એવું બધું યુદ્ધમાં નાશ પામતું હોય છે. એટલે આલિયાની લાઇબ્રેરીનું મકાન પણ બસરાના પતન સાથે નાશ પામ્યું, પણ એ પહેલાં તેમણે મોટાભાગનાં એટલે કે ત્રીસેક હજાર પુસ્તકો બચાવી લીધાં હતાં. જ્ઞાનરાશિના સંરક્ષણ માટેનું આલિયાનું આ અસાધારણ વંદનીય કાર્ય જ્ઞાનના ઇતિહાસમાં – હિસ્ટરી ઓફ નોલેજમાં, હંમેશ માટે અંકાયેલું રહેશે.

આલિયા ૧૪ વર્ષથી બસરાની સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીમાં કાર્યરત હતાં. તેમના ગ્રંથાલયના સંગ્રહમાં અંગ્રેજી અને અરબિક પુસ્તકો, ‘કુરાન’નો સ્પેનિશ અનુવાદ, પયગંબરનું ઈ.સ. ૧૩૦૦ની આસપાસ લખાયેલું જીવનચરિત્ર, કાલગણનાની પદ્ધતિ અને અરબીભાષાના વ્યાકરણનાં પુસ્તકો ઉપરાંત અનેક હસ્તપ્રતો અને સામયિકો હતાં. આલિયાની નિગેબાની હેઠળના આ વાચનાલયમાં લાઇબ્રેરી શહેરના તબીબો, વકીલો, અધ્યાપકો અને કલાકારો

માટેનું સંગમસ્થાન બન્યું હતું. તેઓ કહેતાં કે ગ્રંથપાલ તરીકેની મારી ચેમ્બર શહેરના પ્રતિષ્ઠિતો નહીં પણ પ્રબુદ્ધો શોભાવે છે.

ઇરાક-અમેરિકા વચ્ચે યુદ્ધનાં વાદળ ઘેરાવા લાગ્યાં એટલે સજાગ આલિયાએ, બસરાના ગર્વનર પાસે પુસ્તકો સલામત જગ્યાએ ખસેડવા માટેની મંજૂરી માગી. તેનો શહેરસૂબાએ કોઈ જ કારણ આપ્યા વિના ઇન્કાર કર્યો. આલિયા ગાંજ્યાં જાય તેવાં ન હતાં. એમણે પોતાની રીતે પુસ્તકોની સલામતી માટેની ગોઠવણ શરૂ કરી. તેમનું વાચનાલય ‘લેન્ડિંગ લાઇબ્રેરી’ પ્રકારનું નહોતું, એટલે કે વાચકોને પુસ્તકો ઘરે લઈ જવા માટે મળતાં નહીં, પુસ્તકો વાચનાલયમાં જ બેસીને વાંચવાનાં રહેતાં. આલિયાએ આ પદ્ધતિ છોડી. પુસ્તકો યુદ્ધને કારણે જોખમકારક બનેલી લાઇબ્રેરીમાં તેઓ ન રહે તે માટે વિશ્વાસપાત્ર વાચકોને એ ઘરે લઈ જવા સાચવવા માટે આપવા લાગ્યાં.

લડાઈ ચાલુ થઈ એટલે સરકાર કેટલીક કચેરીઓને સેન્ટ્રલ લાઇબ્રેરીમાં લઈ ગઈ. તેની પાછળનો ઇરાદો એ કે યુદ્ધમાં હોસ્પિટલો અને શાળા-કોલેજોની જેમ ગ્રંથાલયો પર બોમ્બમારો હુમલો ન થઈ શકે એવી આચારસંહિતા હોય છે, એટલે સરકારી કચેરીઓ હુમલાથી બચી જાય. લાઇબ્રેરી આમ તો સરકારી કચેરીમાં ફેરવાઈ ચૂકી હતી, છતાંય આલિયાએ ત્યાં જવાનું ચાલુ રાખ્યું. દરરોજ સાંજે તે પોતાની કારમાં પુસ્તકો ઠસોઠસ ભરીને ઘરે લઈ આવતાં. આ થોડા દિવસ ચાલ્યું, પણ ૬ એપ્રિલે કટોકટી આવી.

બ્રિટિશ દળોએ શહેરમાં પ્રવેશીને તેનો કબજો લેવાની શરૂઆત કરી. લાઇબ્રેરીના મકાનમાં બેસનાર સરકારી કર્મચારીઓ તેને નોંધારી મૂકીને ચાલ્યા ગયા. બીજે દિવસે સવારે શહેરમાં ચાલી રહેલા તોપમારાની વચ્ચે આલિયા લાઇબ્રેરી પહોંચ્યાં. તેમણે જોયું કે સૈનિકોએ લાઇબ્રેરીમાંથી ગાલીચા, ફર્નિચર અને લાઇટો લૂંટ્યાં હતાં. આલિયાને ખ્યાલ આવ્યો કે સૈનિકોની બીજી ધાડમાં પુસ્તકોનો વારો આવશે. એટલે તેમણે બચાવ-કામગીરીની તાકીદે શરૂઆત કરી. તેમણે લાઇબ્રેરીની બાજુમાં આવેલી ‘હમદાન’ નામની મોંઘી હોટેલના માલિક અનીસ મુહમ્મદને સમજાવ્યા કે લાઇબ્રેરીનાં પુસ્તકો એમની હોટેલમાં સંતાડી શકાય. આલિયાએ અનીસને કહ્યું કે ‘આ પુસ્તકોમાં તો બસરાનો આખો ઇતિહાસ છે!’

અનીસે એમના ભાઈઓ અને કર્મચારીઓને સાથે લઈને પુસ્તકો શિફ્ટ કરવાનું શરૂ કર્યું. લાઇબ્રેરી અને હોટેલ વચ્ચેના કોટની દિવાલ સાત ફૂટની હતી. બધાં સાંકળ બનાવીને પુસ્તકો ખસેડવાં લાગ્યાં. પુસ્તકોના ઢગલા હાથમાં ઊપાડીને, તેમને ખોખામાં ને કોથળામાં ભરીને અને છેલ્લે તો લાઇબ્રેરીના પડદાનાં પોટલાં બનાવીને કોટ પરથી ઉતારવામાં આવ્યાં. તેમને હોટેલના છેક પાછળના હિસ્સાના ઓરડાઓમાં સંતાડવામાં આવ્યાં. આજુબાજુની દુકાનોવાળા એમાં જોડાયા, લખતાં-વાંચતાં ન આવડતું હોય એવા શ્રમજીવોઓએ પણ મદદ કરી. આખી રાત કામ ચાલ્યું અને બીજા દિવસે બપોરે પૂરું થયું. તમામ પુસ્તકો ખસેડવામાં આવ્યાં, ‘સિવાય કે સદામ હુસેન પરનાં.’

પછીના દિવસોમાં આલિયા અને તેમના પતિ બધાં પુસ્તકોને એક ટ્રક ભાડે રાખીને પોતાના ઘરે લઈ આવ્યાં. નવ દિવસ બાદ એક ભેદી આગમાં લાઈબ્રેરી બળીને ખાક થઈ ગઈ. આલિયા મક્કમ હતાં પણ આખરે તો મનુષ્ય હતાં. એમને થોડા દિવસ પછી સ્ટ્રોક આવ્યો. અલબત્ત, એમાંથી એ સાજાં થયાં અને એમણે લાઈબ્રેરીને ફરીથી ઊભી કરવામાં પણ મોટો ભાગ ભજવ્યો. આલિયાના કામની મહત્તા આ યુદ્ધ દરમિયાન બીજી એક વક્તાથી સમજાઈ. બસરા પછી બગદાદ પર હુમલો થયો. ત્યાં કોઈ આલિયા ન હતાં એટલે આક્રમણખોરોએ ત્યાંની નેશનલ લાઈબ્રેરી અને સરકારી ઇમારતમાંથી કુરાનની, સુંદર ચિત્રોવાળી હજારો નકલો ઉપરાંત બસરાના ગ્રંથાલયમાંથી અભ્યાસ માટે લઈ જવામાં આવેલી હસ્તપ્રતોનો પણ નાશ કર્યો.

આલિયા બકરના યાદગાર સાહસ અને ગ્રંથનિષ્ઠાની આ વાત સહુ પ્રથમ શેઈલા દિવાન નામના ખબરપત્રીની કલમે ‘ન્યુ યોર્ક ટાઈમ્સ’માં ૨૭ જુલાઈ ૨૦૦૩ના દિવસે પ્રકટ થઈ. પત્રકારે આલિયાના બસરામાં મુલાકાત લીધી ત્યારે એમના ઘરે જ્યાં જુઓ ત્યાં પુસ્તકો જ પુસ્તકો હતાં. તેમણે લાઈબ્રેરીના પુસ્તકસંગ્રહનો સિત્તેર ટકા હિસ્સો, એટલે કે ત્રીસેક હજાર પુસ્તકો બચાવ્યાં હતાં. પણ એના સંતોષ કરતાં જે નાશ પામ્યાં તેનો રંજ એમને વધારે હતો. તેમણે કહ્યું : ‘પુસ્તકો બળતાં હોય ત્યારે તમને ખબર પડે કે યુદ્ધ શું છે. મને થાય છે કે પેલાં પુસ્તકો, ઇતિહાસ, તત્ત્વજ્ઞાન, સંસ્કૃતિ પરનાં પેલાં પુસ્તકો, જાણે ૨ડી રદ્યાં હતાં : ‘શા માટે, શા માટે, શા માટે આ બધું?’ આલિયાએ ઇતિહાસમાંથી સંભાર્યું કે તેરમી સદીમાં મોંગોલ કોમે બગદાદની લાઈબ્રેરીને બાળી નાખી હતી, પણ તે પહેલાં તેમાંનાં પુસ્તકો ટાઈગ્રીસ નદીમાં ફેંકી દીધાં હતાં અને નદીનાં પાણી શાહીથી વાદળી થઈ ગયાં હતાં!

આલિયાના મહાન કાર્ય પર બાળવાચનનાં બે પુસ્તકો અમેરિકન લેખકોએ આપ્યાં છે. ‘આલિયાઝ મિશન : સેવિન્ગ ધ બુક્સ ઓફ ઇરાક’ એ માર્ક એલન સ્ટામાટિ નામના લેખકની કુમારવયના વાચકો માટેની ગ્રાફિક નોવેલ છે. વધુ નાનાં બાળકો માટે જેનિટ વિન્ટરે ‘ધ લાઈબ્રેરિયન ઓફ બસરા’ નામે સોથી ય ઓછાં સરળ વાક્યોમાં ખૂબ સુંદર નાનકડી ચિત્રકથા લખી છે. તે હિન્દી અનુવાદ સાથે દિલ્હીની એક સંસ્થા ભારત જ્ઞાનવિજ્ઞાન સમિતિએ બહાર પાડી છે. આલિયાએ ‘ન્યૂયોર્ક ટાઈમ્સ’ સાથેની એમની મુલાકાતમાં કુરાને શરીફને યાદ કર્યું છે, “ઇન ધ કોરાન ધ ફર્સ્ટ થિન્ગ ગોડ સેઈડ ટુ મુહમ્મદ વોઝ ‘રીડ’ ”. ગઈ કાલ બાળક દિનથી શરૂ થયેલા રાષ્ટ્રીય ગ્રંથાલય સ્પ્ટાહ નિમિત્તે પુસ્તકપ્રેમીઓ આલિયા મોહમ્મદ બકરને યાદ કરશે.

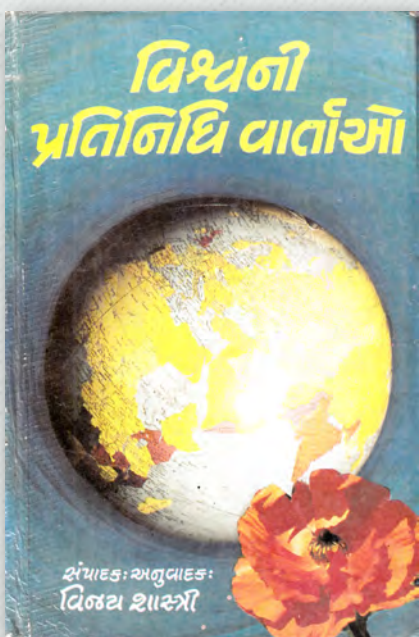
(‘નવગુજરાત સમય’, ૧૫ નવેમ્બર, ૨૦૧૯)

ટ્રક-ડ્રાઇવર // આલ્બર્ટો મોરાવિયો (ઇટાલી); અનુવાદક વિજય શાસ્ત્રી

હું દેખાવમાં પાતળો અને સ્વભાવમાં લાગણીશીલ, મારાં કાંડાં પાતળાં અને પગ લાંબા, મારું પેટ જાણે ચીપકી ગયું હોય તેવું, જેથી કરીને પહેરવું અધોવસ્ત્ર પણ વારેવારે ઊતરી જાય. બધી રીતે જોવા જાઓ તો એક ટ્રક-ડ્રાઇવરનું હોવું જોઈએ એનાથી ઊલટું જ મારું શરીરબંધારણ હતું. તમે કદી પણ ટ્રક-ડ્રાઇવરને જોયા છે? તેઓ બધા જ એ...ય પડછંદ શરીર, પહોળા ખભા, સ્નાયુબદ્ધ કાંડાં, મજબૂત વાંસો અને ટક્ટાર સીનો ધરાવતા હોય છે. ટ્રક-ડ્રાઇવરો ખાસ કરીને તેમનાં મજબૂત કાંડાં. પીઠ, તેમ જ પેટ ઉપર આધાર રાખે છે. કારણ કે ટ્રકનું સ્ટીઅરિંગ વહીલ એક હાથનો ઘેરાવો ધરાવતું હોય છે, ક્યારેક પર્વતીય રસ્તા પરના વળાંક ઉપર તો તેને આખું ચક્કર ઘૂમવું પડે છે તેથી મજબૂત કાંડાં તેને માટે મદદરૂપ છે. પીઠ મજબૂત હોવી જરૂરી છે, કારણ કે તેણે કલાકોના કલાકો સુધી એકધારું બેસી રહેવાનું હોય છે અને તેય એક જ દશામાં, ન તો તેને દુઃખાવાની કે ન તો તેને થાક લાગવાની પરવા કરવી પાલવતી, કે ન એનું પેટ વજનદાર હોવું જોઈએ, જેથી કરીને જમીન સાથે અવિભક્ત રહેતા પર્વતની જેમ તે પોતાના શરીરને પોતાની બેઠક સાથે ખોડી રાખી શકે. આટલું તેના શરીરબંધારણ પરત્વે. તેણે પાળવાના નીતિ- નિયમોની બાબતમાં તો હું ખૂબ ઊલટા ગુણો ધરાવું છું. ટ્રક-ડ્રાઇવરને મગજ ન હોવું જોઈએ. તરંગીપણું ન હોવું જોઈએ, એને ઘરની યાદ ન આવવી જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારની નાજુક લાગણીઓ સાથે ટ્રક-ડ્રાઇવરને બારમો ચંદ્ર હોવો જોઈએ અને સ્ત્રીઓને વિશે કહેવાનું કે, ખલાસીઓની જેમ ટ્રક-ડ્રાઇવરોએ સ્ત્રીઓના વિચાર કરવા બહુ યોગ્ય નથી. કારણ કે આંટા-ફેરા કરવાની સાથેસાથે કરાતા સ્ત્રીઓ વિશેના વિચાર એને ગાંડો જ બનાવી મૂકે. પણ મારી પોતાની વાત કરું તો હું વિચારશીલ છું, મારા મગજમાં હંમેશાં કંઈ ને કંઈ વિચારો ચાલતા જ રહે છે, સ્વભાવે જોકે ઉદાસીન છું છતાં સ્ત્રીઓ મને ગમે છે.

આમ, એક ટ્રક-ડ્રાઇવરમાં જોઈએ તેવી કોઈ પણ લાયકાત નહિ ધરાવતો હોવા છતાં હું ટ્રક-ડ્રાઇવર બનવા માગતો હતો અને એક ટ્રાન્સપોર્ટ કંપનીમાં મેં મારી નિમણૂક પણ કરાવી દીધી. મારા સાથીદાર તરીકે તેમણે પોલોમ્બી નામના શખ્સને મૂક્યો, કહેવું જોઈએ કે તે ખરેખર તેને લાયક હતો. તેનામાં ટ્રક-ડ્રાઇવરને યોગ્ય એવી બધી લાયકાત હતી. હું એમ નથી કહેવા માગતો કે

ટ્રક-ડ્રાઇવરો બધા જ અક્કલના ઓથમીર હોય છે, પણ તેને સારે નસીબે તે તદ્દન બોથડ હતો! અને તેથી ટ્રકનો જ એક ભાગ હોય એમ એણે સ્થાન લઈ લીધું. ત્રીશી વટાવી ચૂકેલો હોવા છતાં પોલોમ્બીમાં બાળક-અવસ્થાનાં કેટલાંક લક્ષણો રહી ગયાં હતાં. ભારેખમ ચહેરો. ગોળ ટમેટા જેવા ગાલ, ઝીણીઝીણી આંખો, ચપટું કપાળ, મોટીમસ તિજોરીમાં પૈસા નાખવાની તરાડ હોય તેવી મોં-ફાડ. તે બહુ ઓછું બોલતો, અરે ક્યારેક જ બોલતો એમ કહીએ તો ચાલે, અને બોલતો ત્યારે એ ડુક્કરના જેવો અવાજ કાઢતો. કંઈક ખાવાની વાત હોય ત્યારે જ તેની બુદ્ધિ સતેજ થતી. નેપલ્સ જતાં અમે થાક્યા-ભૂખ્યા એક વાર ઈટ્રી ખાતે લોજમાં ગયેલા, ત્યારનો એક પ્રસંગ મને યાદ આવે છે. ખાવામાં માત્ર કઠોળ અને ડુક્કરના માંસનો ખીમો એ બે ચીજ હતી, જે મને બિલકુલ સદે તેમ નહોતું. હું એને અડક્યો પણ નહિ. પણ પોલોમ્બી તો બધું જ ઝાપટી ગયો. ખાઈ લીધા પછી ખુરસીમાં લાંબો થઈને પડ્યો, મારી તરફ ગંભીરતાપૂર્વક તાક્યા કર્યું. જાણે કે કોઈ અગત્યની વાત કહેવા માગતો ન હોય! અંતે પેટ પર હાથ ફેરવતાં તેણે જાહેર કર્યું : ‘હજુ પણ બીજી ચાર ડિશ હું ખાઈ શકું.’ આ ‘મહાન જાહેરાત’ને માટે યોગ્ય અભિનય શોધવા તેણે આટલી વાર લગાડી હતી.

લાકડાનો બન્યો હોય એવા આ સાથીદારની હાજરીમાં, જ્યારે હું પ્રથમ વાર ઇટાલિયાના પરિચયમાં આવ્યો ત્યારે મને કેવો આનંદ થયો હશે તે કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. તે વખતે અમે રોમ-નેપલ્સની મુસાફરી કરતા હતા. ટ્રકમાં જાતજાતનો માલ લદાયેલો હતો. ઈટો, લોખંડના ટુકડાઓ, છાપાના કાગળના રોલ, ઇમારતી લાકડાં, ફળફળાદિ અને ક્યારેક તો એક બીડ પરથી બીજા બીડ પર સ્થળાંતર કરતાં ઘેટાંનાં બચ્ચાંઓને પણ લઈ જવાતાં. એક વાર ઇટાલિયાએ ટેરેસિના ખાતે ટ્રક થોભાવી અને રોમ સુધી લિફ્ટ આપવા જણાવ્યું. કોઈને પણ લિફ્ટ નહિ આપવાનો અમને હુકમ હતો છતાં, તેના ચહેરા તરફ જોઈને અમે નક્કી કર્યું કે એક વખત એ કાયદાને ટોલ્લે ચડાવીએ તો વાંધો નથી. અમે તેને અંદર આવી જવા ઇશારો કર્યો અને તે બને એટલી ઝડપથી અમારો આભાર માનીને ‘શ્રી ચીયર્સ ફોર લોરી-ડ્રાઇવર્સ’ – ‘ટ્રક-ડ્રાઇવરો ખૂબ ભલા હોય છે.’ કહીને ચડી બેઠી.

ઇટાલિયા માદક છોકરી હતી. બીજો કોઈ શબ્દ તેને માટે વાપરી શકાય એમ નથી. તેના પગ લાંબા હતા, કમર પાતળી હતી, આ બધાં ઉપરાંત તેનો માથાથી તે છાતી સુધીનો પ્રદેશ ટટ્ટાર અને માદક હતો. તેણે કમર સુધી આવતું જેકેટ પહેર્યું હતું. તેનું નાક લાંબું, માથું બદામી કેશથી મંડિત અને બે મોટી ભૂરી આંખો. તેના આખા બદનની સરખામણીમાં કંઈક ટૂંકા કહેવાય એવા પગ, સહેજ વાંકા પડતા હતા. તેથી કેટલીક વાર તો એવું લાગતું કે તે ઘૂંટણથી ચાલે છે કે શું? તે માત્ર સુંદર જ નહોતી પણ તેનામાં સુંદરતા કરતાંયે કોઈ વિશેષ તત્ત્વ રહેલું હતું. એની ખાતરી મને અમારી પ્રથમ મુસાફરી દરમિયાન જ થઈ ગઈ. તે વખતે અમે સિસ્ટરનેથી આગળ નીકળી ગયાં હતાં. પોલોમ્બી ટ્રક હાંકતો હતો. ત્યારે તેણે તેનો એક હાથ મારા હાથમાં સરકાવ્યો તે છેક વેલટ્રી સુધી, અને જ્યારે મારો હાંકવાનો વારો આવ્યો ત્યાં સુધી મજબૂત પકડી રાખ્યો. ઉનાળાના દિવસો હતા. બપોરે ચાર વાગ્યાનો સમય હતો. સૂર્ય ખૂબ તપતો હતો. અમારી હથેળીઓ, પરસેવાથી ભીની થઈ જવાને કારણે લપસી જતી હતી. વારેવારે તે પોતાની મોટી અને ભૂરી આંખોથી મારા તરફ જોયા કરતી હતી. મને તે ઘડીએ એમ લાગવા માંડ્યું કે આસ્ફાલ્ટની સડક જેવી મારી શુષ્ક જિંદગીએ હવે ખુશી-આનંદના દિવસો જોવા માંડ્યા છે. વિચારવા માટે જોઈતી સ્ત્રી મને મળી ગઈ હતી. સિસ્ટરને અને વેલેટ્રી વચ્ચે પોલોમ્બીએ ટ્રક થોભાવી અને ટાયરોની હાલત જોવા નીચે ઊતર્યો તે તક ઝડપીને મેં તેને ચુંબન કરવાનો લાભ લીધો. વેલેટ્રી ખાતે મેં સ્વેચ્છાએ પોલોમ્બીની જગ્યાએ સ્થાન લીધું. કારણ કે હાથમાં હાથ અને ચુંબન એટલું એ દિવસ માટે પૂરતું હતું.

ત્યાર પછી હમેશાં અઠવાડિયામાં એક બે વાર ઇટાલિયા રોમથી ટેરેસિના અને વળતાં ટેરેસિનાથી તે રોમ સુધી આવતી. સવારમાં તે હાથમાં સામાનના પેકેટ સાથે અથવા તો સૂટકેસ સાથે દીવાલ નજીક થોભતી અને પછી જો પોલોમ્બી હાંકતો હોય તો ટેરેસિના સુધીના આ રસ્તે મારો હાથ, પોતાના હાથમાં લઈ બેસતી. વળતાં પણ નેપલ્સથી પાછાં ફરતાં ટેરેસિના ખાતે તે અમારી રાહ જોતી, અંદર બેસતી અને વળી પાછું હાથોમાં હાથ... અને ક્યારેક પોલોમ્બીની નજર ચુકાવીને, તેની અનિચ્છા છતાં છતાં ચુંબન વગેરે.... ટૂંકામાં, હું ગંભીરપણે તેના પ્રેમમાં

પડ્યો. કારણ કે લાંબા સમયથી હું કોઈ સ્ત્રીનું સાંનિધ્ય શોધતો હતો. અને અમારો પ્રેમ એવી કક્ષાએ પહોંચ્યો કે તે અમુક રીતે મારા તરફ જોતી કે તરત જ મારી આંખમાં બાળકની પેઠે આંસુ ઊભરાઈ જતાં. આ આંસુ અલબત્ત લાગણીનાં હતાં છતાં એક મર્દને છાજે નહિ એમ માનીને મેં તેને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં હું નિષ્ફળ નીવડ્યો. હું જ્યારે હાંફતો હોઉં અને પોલોમ્બી ઊંઘતો હોય ત્યારે અમે ધીમા સ્વરમાં પ્રેમાલાપ કરતાં. અમે શી વાતો કરતાં તેની મને ખબર ન રહેતી. પણ તે વાતોમાં માત્ર ગમ્મતો અને હાસ્યવિનોદ જ રહેતાં. છતાં મને એટલું તો યાદ છે કે સમય ત્યારે બહુ ઝડપથી વીતતો. ટેરેસિના સુધીની છેડા વગરની આસ્ફાલ્ટની લાં...બી સડક પણ જાણે જાદુઈ કારણે ટુંકાઈ જતી લાગતી. હું દસપંદર માઈલની સાવ ધીમી ગતિએ ચલાવતો.. બીજાં વાહનો મારી આગળ નીકળી જતાં. અરે ગાડાંને પણ હું ટ્રકને વટાવી આગળ નીકળી જવી દેતો. આમ છતાં ધારેલા સ્થળે અમે સમયસર પહોંચતાં ને ઇટાલિયા નીચે ઊતરી જતી, રાત્રિસમયે તો સ્વર્ગ જ મળી જતું જાણે. ટ્રક જાણે પોતે જ અનાયાસ આગળ સરતી હોય એમ લાગતું. ત્યારે મારો એક હાથ સ્ટીઅરિંગ પર અને બીજો તેની કમર ફરતે વીંટળાયેલો રહેતો. દૂર અંધારામાં બીજાં વાહનોની ઉઘાડ-બંધ થતી હેડલાઇટના જવાબમાં મારા વડે થતી લાઇટની ઉઘાડ-બંધ દ્વારા જાણે હું કંઈ સંદેશો તેમને કહેતો કે ‘હું ખૂબ સુખી છું. હું ઇટાલિયાને ચાહું છું અને ઇટાલિયા મને ચાહે છે.’

પોલોમ્બી આ બધું જોતો જ નહોતો અથવા જોતો હોય તો ‘નથી જોતો’નો ઢોંગ કરતો હતો. ઇટાલિયાની આવી મુક્ત રીતે મુસાફરી કરવાની પ્રવૃત્તિ સામે પોલોમ્બીએ એક વાર પણ વાંધો બતાવ્યો નહોતો.

તે ટ્રકમાં આવતી ત્યારે પોલોમ્બી સહેજ ઘૂરકાટ કરીને તેને આવકારતો. બાજુ પર ખસી જતો અને તેને બેસવા દેતો. તે હમેશાં વચ્ચે બેસતી. કારણ કે બીજા વાહનને ઓવરટેક કરવાનો પ્રશ્ન હોય કે રસ્તો ખુલ્લો છે કે નહિ તે જોઈને પોલોમ્બીને જણાવવાનું કામ મારું હોવાથી મારે નજર રસ્તા પર સામે રાખવી પડતી હતી. ક્યારેક આનંદમાં આવી હું વિન્ડ સ્ક્રીન ઉપર ઇટાલિયાને ઉદ્દેશીને કશું લખી પણ દઉં તો યે પોલોમ્બી વિરોધનો સૂર કાઢતો નહિ. તેથી મેં સફેદ અક્ષરે એક વાર લખ્યું, ‘સુંદર ઇટાલિયા’. પણ પોલોમ્બી એટલો બાઘો નીકળ્યો કે તેને એમાંના બેવડા અર્થની ખબર ન પડી. ઊલટું, કોઈ બીજા ટ્રક-ડ્રાઇવરો મને પૂછતા કે આટલી બધી દેશપ્રીતિ ક્યાંથી જન્મી! ત્યારે જ એક વાર મારી સામે મોઢું વલ્લું કરી, સહેજ સ્મિત કરી તે બોલ્યો : તેઓ એમ માને છે કે આપણે ઇટાલી (દેશ) વિશે લખ્યું છે પણ ખરેખર તો એ છોકરીનું નામ છે. તમે ખરેખર હોશિયાર છો. તમે સુંદર શબ્દ લખ્યો છે.’

આ બધું મહિના બે મહિના, કદાચ થોડું વધારે, ચાલ્યું પછી એક દિવસ હંમેશની જેમ ઇટાલિયાને ટેરેસિના ખાતે છોડીને નેપલ્સ ગયા, ત્યાં ટ્રક ખાલી કરીને તરત ને તરત અમને રોમ પાછા જવાનો હુકમ મળ્યો. અન્યથા અમે રાત રોકાઈને બીજા દિવસે સવારે જતા. હું ચિડાયો, કારણ કે બીજે દિવસે સવારે ઇટાલિયાને પાછી લઈ જવાની ગોઠવણ હતી. પણ હુકમ એટલે હુકમ. હું સ્ટીઅરિંગ પર બેઠો અને પોલોમ્બી બાજુમાં બેસી નસકોરાં બોલાવતો નિદ્રાધીન થયો.

ઈટ્રી સુધી તો બધું સમું ઊતર્યું, કારણ કે રસ્તો ઢોળાવવાળો હતો અને રાત્રે જ્યારે ટ્રક-ડ્રાઇવરો થાકી ગયા હોય ત્યારે તેમને હોશિયાર રાખવામાં ઢોળાવો ખૂબ મદદરૂપ થાય છે. પણ ફોન્ટી આગળ, સંતરાંનાં ખેતરોની વચ્ચેથી પસાર થતાં હું ઊંઘરેટો થવા લાગ્યો અને જાગતા રહી શકાય એ માટે ઇટાલિયાને યાદ કરતો બેઠો. પણ જેમજેમ હું ઇટાલિયાના વિચાર કરતો ગયો તેમતેમ મારા મનમાં એક પ્રકારની મૂઝવણ પેદા થઈ ગઈ. જેમ અરણ્યમાં વૃક્ષશાખા-પ્રશાખા સંમિલિત થઈ ગીચ બનતી જાય તેમ મારું મન પણ કશીક નિબિડ પ્રતારણાનો અનુભવ કરવા લાગ્યું.

મારા હૃદયમાંથી મને કોઈક કહેતું હોય એમ લાગ્યું કે ‘ઇટાલિયાનો વિચાર તું સચેત રહેવામાં કરે છે તે સારું છે, નહિ તો ગાઢ નિદ્રામાં સરી જાત. અલબત્ત હું ઊંઘમાં જ હતો. અને મેં જાગતા રહેવા નહિ પણ ઊંઘમાં જ આવો વિચાર કર્યો હતો. એ જ ક્ષણે એકાએક ટ્રક રસ્તો છોડીને ખાડીમાં સરકી જતી હોય એમ લાગ્યું. અને મને પાછળ જોડેલા ટ્રેઇલરના ઘસડાઈને ઊંધો વળી જવાનો અવાજ સંભળાયો. સ્પીડ ઓછી હતી એટલે મને ઈજા ન

થઈ, જેમતેમ કરીને અમે બહાર તો નીકળ્યા. પણ પાછળનું ટ્રેઇલર આખું ઊંધું વળી ગયું હતું, તેના પૈડાં આકાશ તરફ ઊંચાં થઈ ગયાં હતાં, અને તેમાંના કમાવેલા ચામડાનો બધો માલ ખાડીમાં ઢગલો વળી ગયો હતો. બધે અંધકાર છવાયેલો હતો. આકાશે ચંદ્ર પણ નહોતો, હા. અગણિત તારાઓ ટમટમતા હતા. નસીબજોગે અમે ટેરેસિનાની લગોલગ આવી પહોંચ્યા હતા. જમણા હાથે એક સીધા ચઢાવવાળો ટેકરો હતો. ડાબા હાથે સમુદ્ર શાંત પડ્યો હતો.

પોલોમ્બીએ આ જોઈ માત્ર એટલો જ બડબડાટ કર્યો : ‘તેં આ શું કર્યું! અને પછી ‘ટેરેસિનામાંથી આપણે કંઈક મદદ મેળવવી જોઈએ.’ એટલું ઉમેરી, પગપાળા શહેર ભણી ચાલવા માંડ્યું. આમ તો અંતર ખૂબ ઓછું હતું પણ અમે ટેરેસિના શહેરની બહાર હતા એ જોઈને, હંમેશાં ખાવાનો જ વિચાર કરતા. પોલોમ્બીએ કહ્યું કે તેને ભૂખ લાગી હતી અને ઊંટડાવાળી ટ્રક આવવાને હજી ઘણી વાર હોઈ આપણે કોઈ વીશીમાં જઈએ. એટલે અમે શહેરમાં ગયા અને વીશીની શોધ કરવા લાગ્યા. પણ મધરાત વીતી ગઈ હતી અને એ ગોળાકાર ચોક જેવા વિસ્તારનાં બોમ્બમારા વખતે ઘણું નુકસાન થયું હતું એટલે, એક માત્ર કાફે, અને તે પણ બંધ થવાની તૈયારીમાં દેખાયો. ત્યાંથી અમે દરિયા તરફ જતી એક સાંકડી ગલીમાં પ્રવેશ્યા. થોડુંક ચાલતાં, એક બત્તી અને બારણાં પર નામ ચીતરેલું પાટિયું દેખાયું, અમે ઉતાવળે પગે ઉપાડ્યા, અમારા જીવમાં જીવ આવ્યો અને ખરેખર એ વીશી જ નીકળી. પણ તેનાં રોલિંગ શટર્સ અડધે સુધી નીચે ઉતારી દીધેલાં હતાં, જાણે હવે બંધ જ થવાની તૈયારી હોય એમ લાગ્યું. તેને કાયના દરવાજા હતા. અને દરવાજાનો થોડોક ભાગ હજી શટર્સથી ઢંકાયો નહોતો. તેમાંથી અમે અંદર જઈ શકીએ એમ હતું. ‘તમે જુઓ, આ તો બંધ થઈ લાગે છે.’ પોલોમ્બીએ નીચે વળી, અંદર ઝાંકતાં કહ્યું. મેં પણ નીચા વળી જોવા માંડ્યું. તેમાં દેશી વીશીમાં હોય તેવો એક વિશાળ ઓરડો, વિશાળ ટેબલ-ખુરશી અને ગલ્લો એટલું દેખાયું. ખુરસીઓ ઊંધી કરી ટેબલ પર ચડાવી દીધેલી હતી અને ત્યાં હાથમાં સાવરણો પકડી, કમર પર મોટો કકડો વીંટાળી, સાફસૂફી કરતી એક સ્ત્રી હતી. એ કોણ હતી? એ હતી મારી પ્રિયતમા ઇટાલિયા!!! અને ગલ્લા ઉપર, ઓરડાને જમણે ખૂણે એક ખૂંધો માણસ ઊભો હતો. મેં ઘણા ખૂંધા માણસોને જોયા છે પણ આના જેવો કોઈ નહિ. એ બે હથેળીઓ વચ્ચે ચહેરાને દબાવી ઊભો હતો. તેની ખૂંધ તેના માથા કરતાંયે ઊંચે જવા મથતી હતી અને તે પોતાની કાળી, માંદલી હોવાથી પીળાશ પડતી આંખોથી ઇટાલિયા તરફ ટગર ટગર જોયા કરતો હતો. ઇટાલિયા ઝપાટાભેર વાળતી હતી. એટલામાં પેલા ખૂંધા માણસે ઇટાલિયાને કશું કહ્યું અને તે તેની નજીક સરકી, સાવરણો ગલ્લાને અઢેલી મૂકી દીધો અને પોતાના બન્ને બાહુઓ પેલાના ગળે ભેરવી એક લાંબું, હૂંફાળું ચુંબન કર્યું. પછી તેણે પાછો સાવરણો લીધો અને જાણે નૃત્ય કરતી હોય તેમ ઓરડામાં ફેરવવા લાગી. ખૂંધો માણસ ગલ્લા પરથી ઊતરીને ઓરડાની વચ્ચે આવ્યો. તેને હવે બરાબર નીરખવાની તક મળી. તે ખલાસી જેવો લાગ્યો હતો. તેણે ખલાસી જેવાં પગરખાં પહેર્યાં હતાં. ખલાસીઓ પહેરે એવો ભૂરા કાપડનો પાયજામો પહેર્યો હતો અને ખુલ્લા ગળાનું રોબેસ્ચિર ખમીશ પહેર્યું હતું. એ બારણા નજીક આવ્યો એટલે અમે એક જ વિચારથી પાછા હઠી ગયા. ખૂંધા માણસે કાયનો દરવાજો ખોલીને શટરને નીચે સુધી ખેંચીને બંધ કરી દીધું.

‘આવું કોણે ધાર્યું હતું?’ મેં મારો રોષ દબાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં કહ્યું.

‘હા’ પોલોમ્બીએ કંઈક કડવાશભર્યા અવાજે જવાબ આપ્યો. એ સાંભળી મને આશ્ચર્ય થયું. અમે ગેરેજ પર ગયા. આખી રાત ટ્રકને રસ્તા પર લાવવામાં અને બધો માલ પાછો ભરવામાં વીતી ગઈ હતી. પણ સવારે; રોમ પાછા ફરતાં પોલોમ્બીએ વાત શરૂ કરી. પોલોમ્બીએ વાતની શરૂઆત કરી હોય એવો પહેલો જ પ્રસંગ હતો.

‘તમે સમજ્યા’ તેણે કહ્યું ‘ઇટાલિયા મારી સાથે કેવો દગો રમી ગઈ!’

‘તું શું કહેવા માગે છે?’ મેં આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

‘એણે મને કેવાંકેવાં વચન આપ્યાં હતાં...’ તેણે ધીમા અવાજે શરૂ કર્યું... ‘મુસાફરી દરમિયાન એ હમણે મારા હાથમાં હાથ રાખતી. હું તેની સાથે લગ્ન કરવા માગતો હતો. અરે કહો કે અમે વિવાહ કરવા સુધી વાત કરી દીધી હતી. પણ તમે જોયું, પેલો ખૂંધો...’

તેના શબ્દો સાંભળીને મારા હોશ ઊડી ગયા. મેં એને કશો જવાબ આપ્યો નહિ. પોલોમ્બીએ આગળ ચલાવ્યું : મેં એને કેટલી સરસ ભેટ આપી હતી. પરવાળાનો હાર, રેશમી રૂમાલ, સુંદર પગરખાં... હું તમને ખરું કહું છું હોં, હું ખરેખર એને ચાહતો હતો અને આમેય મારે માટે તે લાયક છોકરી હતી... તે બેવફા નીવડી હૃદયહીન, છિનાળ... જોઈ કેવી એક વળી તે...’

તે આગળ ને આગળ બોલતો રહ્યો. જાણે મનમાં ને મનમાં બોલતો હોય તેમ અમે રોમ તરફ આગળ વધ્યે ગયા ને એ બોલ્યે ગયો. હું આગળ વિચારી ન શક્યો. ઇટાલિયા અમને બન્નેને બેવફૂં બનાવી ગઈ હતી. તેણે માત્ર ગાડીભાડું બચાવવા જ અમારા ભેગી મુસાફરી કરી હતી. પોલોમ્બીનો બકબકાટ સાંભળતાં મને બેચેની થવા માંડી. એ જે કહેવા માગતો હતો તે બધું તે કહી રહ્યો હતો. વળી આ બધું તેના મોઢે કહેવાતું હતું. તે બરાબર ઉચ્ચાર નહોતો કરતો. બધું બેહૂં લાગતું હતું. આખરે મેં ત્રાડ પાડી તેને કહી દીધું : ‘ભગવાનને ખાતર, મારી પાસે એ હાડકાના માળાની (ઇટાલિયાની) વાત બંધ કર. મને ઊંઘ આવે છે.’ એ નરમ બિચારો બોલ્યો :

‘કેટલીક બાબતો કાયમ ખટક્યા કરે છે, તમને ખબર છે?’ આટલું કહી તે મૂગો બની ગયો... તે છેક રોમ આવ્યું ત્યાં સુધી.

મહિનાઓ સુધી તે ગમગીન રહેતો અને મારે માટે એ રસ્તો પહેલાં હતો, તેવો શુષ્ક થઈ ગયો – એવો જ શરૂઆત કે અંત વગરનો, કરચલી વગરના આસ્ફાલ્ટના પટા જેવો. જેના ઉપર દહાડામાં બે વાર આંટાફેરા કરવાના હતા. આખરે મારે મારો ધંધો બદલવો પડ્યો, કારણ કે નેપલ્સના રસ્તાની જમણી તરફે ઇટાલિયાએ દારૂનું પીઠું ખોલ્યું હતું જેનું નામ હતું ‘ટ્રક-ડ્રાઇવરનો વિસામો.’ સરસ વિસામો અલબત્ત સેંકડો માઈલ દૂરથી આવવા જેવું સ્થળ! અમે ત્યાં કદી થોભતા નહિ, પણ તેમ છતાં ઇટાલિયાને ગલ્લા પર ઊભેલી દેખતા, પેલા ખૂંધાને તેની પાસે બીઅરનો ગ્લાસ અને શીશાઓ લઈને જતો જોતા. આ દૃશ્ય ખૂબ વેદના કરતું, મેં એ ધંધો બદલી કાઢ્યો.

હજુ પણ, ટ્રકના વિન્ડ સ્ક્રીન પર ‘સુંદર ઇટાલિયા’ લખેલું છે, હજુ પણ સ્ટીઅરિંગ પર પોલોમ્બી બેઠો છે અને હજુ પણ એ ટ્રક નેપલ્સ અને રોમ વચ્ચેની આસ્ફાલ્ટની સડક પર દોડે છે.

(‘Truck Driver’નો અનુવાદ ‘Roman tales’માંથી)

[વિશ્વની પ્રતિનિધિ વાર્તાઓ, સંપાદક-અનુવાદક વિજય શાસ્ત્રી, શબ્દલોક પ્રકાશન, અમદાવાદ, ૧૯૯૬-માંથી]

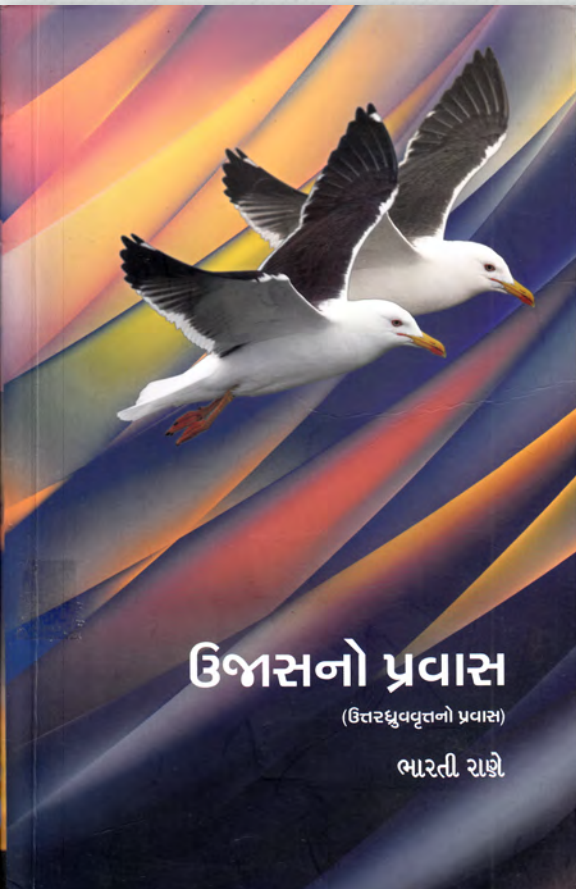
પ્રવાસ

‘અ ડોલ્સ હાઉસ’ : બર્ગેન // ભારતી રાણે

બર્ગેનમાં બીજો દિવસ ઊજળો અને સુક્કો હતો. સૂર્યદેવની કૃપાદષ્ટિથી આખા શહેર પર પ્રભાતના પુષ્પ જેવો નિખાર વિલસી રહ્યો હતો. આગલે દિવસે વરસાદ અને ધુમ્મસની ધૂંધળાશમાં બર્ગેનની સાંસ્કૃતિક વિરાસત સમાં લાકડાનાં ઘરોના ફોટા બરાબર પાડી શકાયા નહોતા. એટલે સૌથી પહેલાં અમે ફરી એક વાર હેન્સા બ્રાયગેન તરફ ચાલવા લાગ્યાં. આજે તો એ તમામ મકાનો સૂર્યપ્રકાશના મેઈકઅપથી શોભતાં કોઈ કુશળ મોડલની જેમ ફોટોગ્રાફી અને વીડિયોગ્રાફી માટે પોઝ આપી રહ્યાં હતાં. મન ભરીને ફોટા પાડ્યા, પછી એ જ રસ્તે અમે આગળ ચાલ્યાં જતાં હતાં, ત્યાં એક અનેરા આશ્ચર્યનો અચાનક સામનો થઈ ગયો. એ હતું બર્ગેન થિયેટર! એક પુરાણો કોન્સર્ટ હોલ. આ એ જ રંગમંચ હતો, જ્યાં અમર કવિ-નાટ્યકાર ઈબ્સને એની કારકિર્દીના સુવર્ણકાળમાં કામ કર્યું. અહીં જ તેણે અસંખ્ય નાટકો લખ્યાં, એનું નિર્દેશન કર્યું ને વિખ્યાત નાટકોના વિશ્વવિખ્યાત પૂર્વાલાપો કહ્યા. અમે ગયાં એ વરસ અર્થાત્ ૨૦૦૬નું વર્ષ ઈબ્સનેની મૃત્યુતિથિનું શતાબ્દી વર્ષ હતું, એટલે સરકારે એની સમગ્ર કવિતાનો અંગ્રેજી અનુવાદ બહાર પાડેલો, ને ઓસ્લોમાં ઈબ્સને-વિષયક મ્યુઝિયમ પણ ખુલ્લું મૂકેલું. જોકે, આ વાતની ખબર તો અમને છેક અહીં બર્ગેનમાં ફરતાં પડી. પાછળથી એ પુસ્તક હાથ લાગ્યું, ત્યારે એની પ્રસ્તાવના વાંચતાં જાણ્યું કે, એની કારકિર્દીમાં બર્ગેનનિવાસનું એક વિશેષ મહત્ત્વ હતું. બર્ગેનકાળ તરીકે ઓળખાતા આ સમયમાં ઈબ્સને ફાર્માસિસ્ટ તરીકેની નોકરી છોડીને બર્ગેન થિયેટરની નોકરી સ્વીકારી, અને એમ એનું બર્ગેન આવીને વસવાનું થયું. જોકે અહીં આજીવિકા માટે એને શ્રીમંતોના શુભપ્રસંગો માટે ખાસ રચનાઓ પણ કરવી પડી, અને નાટકોના મેટિની શો માટે પૂર્વભૂમિકાઓ લખવી પડી. પૂર્વભૂમિકા ત્યારે છંદોબદ્ધ પદ્યમાં લખાતી. ઈબ્સને આ કામ સંપૂર્ણ સર્જકતાને કામે લગાડીને, કહો કે જીવ રેડીને કર્યું. અને એમ અહીં એની

કલમ પરિપક્વતા પામી. કહેવાય છે કે, બર્ગેનમાં એણે રિયલ લાઈફ પ્રણયકાવ્યો પણ લખ્યાં.

વિશ્વાસ પણ નહોતો આવતો કે, અચાનક જ અમે એ તીર્થસ્થાન પર પહોંચી ગયાં હતાં! બર્ગેનમાં ફરતાં, ઈબ્સનના ક્રાન્તિકારી નાટક ‘ડોલ્સ હાઉસ’ની નોરા યાદ આવતી જ હતી, ત્યાં ખુદ એના રચયિતાની જ મુલાકાત થઈ ગઈ! ઈબ્સનને ને નોરાને હું પહેલી વાર મળી હતી, કોલેજકાળમાં, કવિશ્રી સુરેશ દલાલના કાવ્યમાં. લેખ લખવા બેઠી, ત્યારે એ કાવ્ય વરસોજૂની ડાયરીમાં ઉતારેલું મળ્યું :

દૂરી તીરી દસ્સા સુધીનાં
પત્તાંઓમાંથી બનાવેલો મહેલ,
અને એમાં રહેતાં
એક્કો, બાદશાહ, ગુલામ અને રાણી..
હુકમનું પાનું ને જોકરની મસલત.
ઈબ્સનની નોરાની જેમ
રાણી ઘર કેમ છોડતી નથી?
પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં એક નોરા
પલાંઠી વાળીને બેઠી છે.
ઘર છોડાવે તેવા
ઈબ્સનની પ્રતીક્ષા કરતી.

કાવ્ય વાંચતાં જિજ્ઞાસા થયેલી કે, કોણ હશે આ ઈબ્સન? અને કોણ હશે આ નોરા? કેમ છોડ્યું હશે એણે ઘર? કાવ્ય તો ગમ્યું, એટલે ઉતારી લીધું. પછી તો મેડિકલ કોલેજના અભ્યાસમાં ઈબ્સન અને નોરા બંનેય ભુલાઈ ગયાં. છેક વરસો પછી ‘ડોલ્સ હાઉસ’ નાટક વાંચવા મળ્યું. વિક્ટોરિયન સમાજવ્યવસ્થાની રૂઢિઓને પડકારતું ઈબ્સનનું આ સર્જન જેટલું વિવાદાસ્પદ બન્યું, એટલી જ તીવ્રતાથી એ અસરકારક પણ રહ્યું. નાટકને અંતે અવહેલનાભર્યું ઘર છોડી જતી નોરાએ પછાડેલાં બારણાંનો અવાજ આખા યુરોપમાં પડઘાયો. સ્ત્રીની સ્વત્વને અને આત્મસન્માનને પામવાની ઝંખના સન્માનપૂર્વક સ્વીકારાઈ, તે પહેલાં આ નાટકની અસરથી નારીજાગૃતિની ને વિદ્રોહની એક લહેર આખાય યુરોપમાં ફરી વળી. આજે હું અનાયાસ એ જ શહેરમાં, એ જ થિયેટરને બારણે ઊભી હતી, જ્યાં ઈબ્સને નોરાને અમર શબ્દદેહ દીધો. નાટકની કથા યાદ આવી રહી હતી : નોરા નામની એક ઢીંગલી જેવી સ્ત્રીની વાત, જેની બાલસહજ નિર્દોષતાને સન્માનવાને બદલે, એના પર બાલિશ અને ભોટનું લેબલ મારીને, એને એક મનુષ્ય તરીકેના માનથી નહીં, કોઈ જણસ તરીકે ઉપયોગમાં લેવામાં આવી. પિતાની અને પતિની આજ્ઞાઓ અને આગ્રહો સામે એનું તો જાણે કોઈ વ્યક્તિત્વ જ નહોતું. એ તો જાણે એક રમકડું હતી માત્ર! સંપૂર્ણ સમર્પિત થઈને જીવતાં, એ એવાએવા સંજોગોમાંથી પસાર થઈ કે અંતે એનું સ્વમાન જાગી ઊઠ્યું. એને ખ્યાલ આવ્યો કે એના જીવનમાં પ્રેમનું સ્થાન જાણે એક સ્વપ્ન જેટલું જ હતું. એક છત નીચે જેની સાથે પોતે પત્ની તરીકે

રહેતી હતી, એ તો કોઈ અજનબી હતો, જાણે! એક દિવસ એની સહનશીલતાની હદ આવી ગઈ. પતિ, બાળકો, ઘર બધું જ છોડીને, પોતાના સ્વતંત્ર અસ્તિત્વને પામવા એ બારણું પછાડતી નીકળી પડી...

આજે તો શહેર આખું શાંત છે, ને બારણાં બધાં બંધ છે. નોરાની અનુજાઓ અહીં કેટલી સુખી હશે, માત્ર ધારણાનો વિષય છે. બર્ગેનમાં કોઈ સાથે અંતરંગ વાતો કરવાની તક ન મળી. પુસ્તકો કહે છે કે, આ એક સુખી, સમૃદ્ધ અને સાલસ સમાજ છે. શાંત પાણી નીચે ગોપિત આંતરપ્રવાહોને સ્પર્શી તો ન શકાયું, પણ જ્યારે આ દૂર છેવાડાના ટ્યૂકડા દેશમાં અલગ-અલગ સમયે થઈ ગયેલાં ત્રણત્રણ સર્જકો – ડોરોથી, એમાલી અને ઈબ્સન; નારીમુક્તિની વાત તારસપ્તકમાં કરે, ત્યારે એવા અણસાર તો મળે જ છે કે, સદીઓ પહેલાંનો એમનો સમાજ પણ આપણા જેવો જ હશે. બારણું પછાડીને ચાલ્યા જવાનું પગલું લીધા પછીનાં એનાં પગલાંની ભાળ કાઢવી હતી, પણ એ શક્ય ન બન્યું. પતિ-બાળકો સાથે કિલ્લોલતી, સ્વત્વને અકબંધ રાખીને સ્વમાનથી અને પૂર્ણતાથી જીવતી આજની બર્ગેનિયન, નોર્વેજિયન, યુરોપિયન અને સમગ્ર વિશ્વની નોરાઓની કલ્પનાથી આલોકિત હું, ઈબ્સનને મનોમન વંદન કરતી, વાન્દરહાઈમને ઉતારે પાછી ફરું છું.

[ઉજાસનો પ્રવાસ(ઉત્તરધ્રુવવૃત્તનો પ્રવાસ), ભારતી રાણે, ગૂર્જર, અમદાવાદ, ૨૧૦૯-માંથી]

હાસ્યનિબંધ

શુદ્ધ શું? અશુદ્ધ શું? // ચુનીલાલ મડિયા

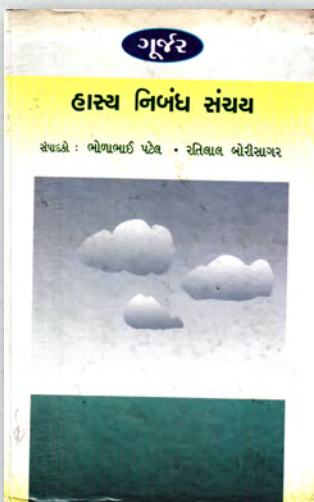
કહેવાય છે કે કલાનો ધર્મ વિવિધતામાં એકતાનું દર્શન કરવા-કરાવવાનો છે. પણ કોઈ કલા એકતામાં વૈવિધ્યનાં દર્શન પણ કરાવે તો એને નિભાવી લેવી જોઈએ. ગુજરાતી ભાષામાં આવી જ વિલક્ષણ કલા રહેલી છે. આમ તો દોઢેક કરોડ જેટલા ગુજરાતીભાષીઓનાં કક્કા-બારાખડી સર્વસામાન્ય જ છે, પણ એ બારાખડીની ‘બોલી’માં – એટલે કે ઉચ્ચારમાં – એવું તો બહુવિધ બખડજંતર છે કે ગરવી ગુર્જરગિરા ‘જૂજવે રૂપ અનંત ભાસે’ છે.

સુરત લેખકમિલનના ‘માઈક’ ઉપરથી આપણી માતૃભાષાનાં લગભગ બધાં જ સ્વરૂપો સાંભળવાનો સુઅવસર પ્રાપ્ત થયેલો. એકોત્કમ્ બહુસ્યામ્ જેવો આ બહુરૂપી પ્રયોગ સહન ન કરી શકનાર એક વક્તાએ તો ખિજાઈ જઈને સંભળાવી પણ દીધું કે, બધા જ લેખકોના ઉચ્ચારો અશુદ્ધ છે, માટે પહેલાં તો ઉચ્ચાર સુધારતાં શીખો.

હવે પ્રશ્ન થાય છે કે શુદ્ધ ઉચ્ચાર કોને કહેવા અને અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કોને ગણાવા. (કૃષ્ણમૂર્તિ જેવાને આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય તો તેઓ તો ‘ઉચ્ચાર એટલે શું?’થી જ સામી પૃચ્છા શરૂ કરે.)

સાંભળ્યું છે કે નડિયાદી નાગરો ગુર્જરગિરાનો એકહથ્થુ ભોગવટો કરતા ત્યારે ઉચ્ચારશુદ્ધિ માટે આચારશુદ્ધિ કરતાંય અદકો આગ્રહ – બલકે દુરાગ્રહ – રાખવામાં આવતો. માનો કે કોઈ માણસનું નામ મન:સુખરામ હોય તો મન પછીના ‘દુ:ખના ચિહ્ન’ (વિસર્ગ)નો અણિશુદ્ધ ઉચ્ચાર ન થાય તો મન:સુખરામને બેહદ મન:-દુખ થઈ જાય. કહેવાય છે કે એ જમાનામાં સાક્ષરને આંગણે ટપાલ નાખવા આવનાર પોસ્ટમેન પણ સાક્ષરશ્રીના શુભ નામનો અશુદ્ધ કે અશુભ ઉચ્ચાર કરે તો એ ટપાલનો સખેદ અસ્વીકાર કરવામાં આવતો અને અભણ ટપાલીની ઉચ્ચારઅશુદ્ધિ સામે ટપાલખાતામાં ફરિયાદ કરવામાં આવતી. પરિણામે ટપાલીઓ પણ તાલુસ્વર અને દંતસ્વર વચ્ચેનો સૂક્ષ્મ ભેદ સમજતા થઈ ગયેલા. ઉચ્ચારની આ અતિશુદ્ધિ ‘ભદ્રંભદ્ર’માં સોળે કળાએ જોવા મળેલ.

પણ ભદ્રંભદ્ર પછી તો સાક્ષરયુગનો સુવર્ણયુગ આથમ્યો. ગુજરાતી ભાષાના ભોગવટાનો નાગરોનો નવ્વાણું વરસનો પટ્ટો પૂરો થતાં વિદ્યાનું વિકેન્દ્રીકરણ થઈ ગયું અને ઉચ્ચારોની ભયંકર એકવાક્યતા પણ આથમી ગઈ. ઉચ્ચારોમાંથી નાગરી હકારનો હણહણાટ ઓછો થતાં વ્યંજનાશક્તિ વિવિધ રૂપે ખીલવા લાગી. આનું એક શુદ્ધ પરિણામ તો એ આવ્યું કે

બોલનાર માણસની શુદ્ધ બોલી અને ઉચ્ચાર ઉપરથી જ એ ગુજરાતના કયા પ્રદેશનો વતની છે એ સમજી શકવાની સરળતા થઈ ગઈ. કોલેજો અને હોસ્ટેલોમાં પચરંગી પ્રદેશના વિદ્યાર્થીઓનાં મૂળ વતન જાણવા માટે તો એમના શ્રીમુખેથી ઉચ્ચારાતું એક વાક્ય બસ થઈ પડે. ‘ઓથેલો’ ભણનાર વિદ્યાર્થી ‘હેહડિમોના’ની પાત્રચર્યા કરે અથવા હોસ્ટેલને રસોડે જઈને ‘હાનું હાક કરિયું છે?’ કહે પછી એને પૂછવું જ ન પડે કે તમે હુરતના છો કે વલહાડના? એ શ્રીમાન વાપી અને તાપીની વચ્ચેના જ હોવાના. એવી જ રીતે, જમતાંજમતાં દાળશાકમાં ખટાશ ઉમેરવા માટે ‘મા’રાજ, લેંબુનું ચેરિયું નેચોવજો, બા!’ની વિનંતી કરનાર જે જમ્યા પછી હાથ ધોવાનું ‘પોણી’ માગનારનું વતન સુણાવ-સોજિત્રા કે વસોની આસપાસ સહેલાઈથી મૂકી શકાય.

કાઠિયાવાડીઓ સ્વભાવથી જ કરસરિયા હોવાથી એમણે ‘ળ’ વ્યંજનનો વપરાશ જ માંડી વાળ્યો છે અને એકલા ‘ર’ પાસેથી બેવડી કામગીરી લઈને ગાડું ગબડાવ્યે રાખે છે. ‘કાગર’ ને ‘કામરા-ધાબરા’થી માંડીને ‘કારા અરદ’ને ‘હરદર’ સુધીની ચીજવસ્તુઓમાં તેઓ આવી કસકસર કરી જાણે છે. પરિણામે કોઈ કોઈ વાર ‘હું મરવા ગયો પણ એ ન મર્યા’ કે ‘ચાંદો ચરકે છે’ જેવાં અનર્થકારક વાક્યો પણ ઉચ્ચારી નાખે છે. જેવું ‘ળ’નું એવું જ ‘શ’ અને ‘ષ’નું પણ સમજવું. સીધોસાદો સસલાનો ‘સ’ હાથવગો – કે જીભવગો – હોવાથી; શકોરાનો ‘શ’ કે મૂર્ધન્ય ‘ષ’નો શોખ કરવાનું ઘણાંને પાલવતું નથી. આ લોકો પણ અમેરિકનોની જેમ ભાષામાં સાદગી લાવી રહ્યા છે. એમણે પોતાના શબ્દકોશમાંથી ‘શુશ્રૂષા’ શબ્દ જ સમૂળો ઉડાવી દીધો છે.

આને સામે પક્ષે ઉચ્ચારશુદ્ધિના અંતિમમાર્ગો ‘ળ’ વ્યંજન એવી તો તીવ્રતાથી ઉચ્ચારે છે કે એક ‘ળ’ને બદલે એકી સાથે ત્રણ ત્રણ ‘ળ’ ત્રણગણી તીવ્રતાથી સંભળાય છે. ‘કાળા અડદની દાળમાં ગોળ નાખવો છે?’ એમ કોઈ પૂછે તો સાંભળનારના કાનમાં ખીલા ધરબાતા હોય એવો અનુભવ થાય છે. આવે પ્રસંગે ઘડીભર થઈ આવે કે આને બદલે તો ‘ગોળ’નો ઉચ્ચાર ‘ગોર’ કરી નાખીને બ્રહ્મપુત્રોને યાદ કરનાર પેલા કાઠિયાવાડીઓ સાત થોકે સારા.

કેટલાક લોકો વળી ઉચ્ચારશુદ્ધિનું એવું તો તીવ્ર સભાનપણું ધરાવે છે કે ‘મોહનલાલ’નું ‘મોસનલાલ’ કરવાની હદે પહોંચી જાય છે અને ‘ખીહર’ (મકરસંક્રાંતિ)નો ‘ખીસર’ જેવો હાસ્યજનક પ્રયોગ કરવા લાગે છે. આ અતિશુદ્ધિના આગ્રહીઓ શકોરાનો શ અને મૂર્ધન્ય ષ વાપરવાના એવા તો અતિશોખીન હોયે છે કે સાદા સસલાના ‘સ’ની જગ્યાએ પણ તેઓ શકાર જ વાપર્યા કરે છે અને એ શકારના ઉચ્ચારમાં પણ તેઓ એટલા તો અતિ-સભાન હોય છે કે બોલતી વેળા એમના ઓષ્ઠગોળાર્ધમાંથી રીતસર સિસોટી જ સંભળાય છે. ‘શરલાબેન ગુશ્શે થયાં છે’ એમ બોલનાર પ્રત્યે સાંભળનાર જ ગુસ્સે થાય એમાં શી નવાઈ? એક રાષ્ટ્રનેતાના મૃત્યુ પ્રસંગે સદ્ગતના શબ સમીપ બેસીને એક સેવક ‘શબકો શન્મતિ દે ભગવાન’ ગાતા હતા ત્યારે શ્રોતાઓને થયેલું કે શબને નહિ પણ મૃચ્છકટિકના આ શકારને જ સન્મતિની જરૂર છે.

ઉચ્ચારશુદ્ધિના આ બન્ને અંતિમ માર્ગો વચ્ચે પારસીઓએ અપનાવેલો મધ્યમપ્રતિપદા માર્ગ અનુસરવા જેવો લાગે છે. પારકી ભાષાને પોતાની કરી લેનાર આ જરથુસ્તી જિગરોને જ્યારે દડાના ‘દ’ અને ડગલાના ‘ડ’ વચ્ચેનો અતિસૂક્ષ્મ ભેદ જાણવાની ફરજ પડે છે ત્યારે તેઓ હિન્દુઓને બેધડક પૂછી જ લે છે : “ડાડાભાઈનો ડ કે ડોસાભાઈનો ડ?” બાકી, ગુજરાતી લેખકોના ઉચ્ચારો અશુદ્ધ છે એમ કહેનાર આપણે કોણ? આવો આક્ષેપ કરવામાં તો, પેલી વેશ્યા ઉપર પથરાબાજી કરનારાઓની ઈસુ ખ્રિસ્તે જે હાલત કરી મૂકેલી એથીય વધારે કફોડી હાલત થઈ જાય એમ છે. ‘આપડાં બહદાંહાં જ લેખકો અશુદ્ધ ઉચ્ચાર કરે છે’ એમ કહેવું એ તો ‘આજથી હું મધર ટંગમાં જ બોલવાના ઓથ લઉં છું,’ એવો સંકલ્પ કરનારા જેવી વાત થઈ કહેવાય. એના કરતાં ઉચ્ચારની શુદ્ધિ કે અશુદ્ધિ અંગે અશુદ્ધ આક્ષેપ ન કરીએ તો શું ખોટું? હાડકાં વિનાની જીભ જેમ વળતી હોય એમ છો ને વળતી!

[‘ચોપાટીને બાંકડેથી’, ચુનીલાલ મડિયા, ૧૯૫૯]

[હાસ્યનિબંધ સંચય, ગૂર્જર, ૧૯૯૮-માંથી]

ફિલ્મ-સમીક્ષા

‘હેલ્વારો અને કચ્છ’ – આખું કોળું શાકમાં // માવજી માહેશ્વરી

તાજેતરમાં ગુજરાતી ફિલ્મ ‘હેલ્વારો’ રજૂ થઈ. એને રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક પણ મળ્યું. ગુજરાતી ફિલ્મના ઇતિહાસમાં એક છોગું ઉમેરાયું અથવા તો એક નવું પ્રકરણ લખાયું. હેલ્વારોને ચોમેરથી વાહવાહ મળી. એ ખૂબ વખાણાઈ. કચ્છીઓ એવું માનીને હરખાયા કે એ ફિલ્મના કેન્દ્રમાં કચ્છ છે. પરંતુ આખી વાહવાહીમાં કોઈને એ ન દેખાયું કે ફિલ્મનો વિચાર તો સાચો છે પરંતુ એનું ચિત્રીકરણ જે ભૂમિ ઉપર થયું છે તે સાવ ખોટું છે. કચ્છની લોકગીત, લોકસંગીત અને ઢોલ-પરંપરા સાથે જોડાયેલી પ્રજાની માનસિકતાનો ફિલ્મના નિર્માતા, દિગ્દર્શક કે લેખકે કોઈ જ અભ્યાસ કર્યો હોય એવું જણાતું નથી. આ ફિલ્મ ગુજરાતના સમાજજીવનથી જ ઉફરી ચાલે છે.

રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક મેળવનાર ગુજરાતી ફિલ્મ હેલ્વારોનો કેફ ફિલ્મ માણનારા ગુજરાતીઓને હજુ ઊતર્યો નથી. જેમણે જોઈ તેમણે આ ફિલ્મને વખાણી છે, જોનારા પૈસા વસુલ થઈ ગયાનો સંતોષ માને છે. જોકે ફિલ્મની રીતે ફિલ્મ સારી છે. અભિનય અને છબી- કલા ઉત્તમ છે. કેમેરા ટેકનિકનો ભરપૂર ઉપયોગ થયો છે. અભિનેત્રીઓએ સ્ત્રી-અભિવ્યક્તિઓની બારીકી રજૂ કરી છે. જો આ ફિલ્મમાંથી કચ્છ કે ગુજરાત બાદ કરીએ તો એકાદ અપવાદને બાદ કરતાં એ માણવાલાયક ફિલ્મ છે. પરંતુ ફિલ્મની પશ્ચાદ્ભૂ સાથે જોડાયેલા લોકજીવન લોકમાનસની જાણકારીનો એમાં ભયંકર અભાવ દેખાય છે.

સૌ પ્રથમ આ ફિલ્મના કેન્દ્રમાં સ્ત્રી-ચેતના છે. મહિલા-અભિવ્યક્તિ-સ્વતંત્રતાનો મુદ્દો આ ફિલ્મનો મુખ્ય વિચાર છે. આ વિષય ભારતીય ફિલ્મો માટે નવો નથી. આ અગાઉ ફિલ્મો દ્વારા ઉત્તમ રીતે આ બાબત કહેવાઈ છે. એ માટે અહીં ‘મિર્ય મસાલા’ અને ‘રુદાલી’ને યાદ કરવી ઘટે. મિર્ય મસાલા ગુજરાતની ધરતી ઉપર આકાર લેતી અને ગુજરાતી ગરિમાના પ્રતિબિંબ સમી ફિલ્મ છે. આ ફિલ્મ સ્ત્રીના જાતીય શોષણની કથા છે, છતાંય આખાય પુરુષસમાજને વખોડતી નથી. એનું ચોકીદારનું પુરુષ પાત્ર (ઓમપુરી) સમસ્ત સ્ત્રીઓના શિયળનો ચોકીદાર બની મેદાને પડે છે અને એક ચોક્કસ ઊંચાઈએ પહોંચે છે. જ્યારે હેલ્વારોમાં પુરુષોને જે રીતે કૂર બતાવાયા છે, એવા કૂર પુરુષો ન તો કચ્છમાં હતા કે ન તો છે, કે ન તો કોઈ જ્ઞાતિમાં સ્ત્રીઓ ઉપર એવા અત્યાચાર થાય છે.

હેલ્વારોને સંગીતપ્રધાન ફિલ્મ પણ કહી શકાય. આ ફિલ્મમાં એક ઢોલીનું પાત્ર છે. જેના થકી જ આખીય કથા આકાર લે છે. અહીં ઢોલ સ્ત્રીઓની સ્વતંત્રતા અને સ્ત્રીત્વના પ્રતીક તરીકે આવ્યું છે. ઢોલ ગુજરાતના સંગીત સાથે મૂળથી જોડાયેલું વાદ્ય છે. તબલાં, નોબત, ઢોલક જેવાં વાદ્યો જ્યારે ગુજરાતમાં નહોતાં ત્યારે ઢોલ હતો. એવી જ રીતે લોકરાસ પણ ગુજરાતની ઓળખ છે. આજના સમયમાં જેમાં કરોડો રૂપિયાનો કારોબાર થાય છે એવો નવરાત્રીનો તહેવાર મૂળે તો લોકરાસ સાથે જોડાયેલો છે. લોકરાસમાં સ્ત્રીઓ જ કેન્દ્રસ્થાને રહી છે. સ્ત્રીઓ વગર લોકરાસ અધૂરા છે. આજના ગરબા નામે ઓળખાતા લોકરાસ એ કચ્છના હોય, બરડાપંથકના હોય, સોરઠના હોય, હાલારના હોય, ઝાલાવાડના હોય, ભીલોના હોય કે પછી આદિવાસીઓના હોય. આ બધા જ લોકરાસ સ્ત્રીઓ થકી જ છે. લોકરાસ અને ઢોલ સાથે ગુજરાતની સ્ત્રીઓ સદીઓથી જોડાયેલી રહી છે. અને પુરુષોએ ન તો સ્ત્રીઓનો વિરોધ કર્યો છે કે ન ઢોલનો. તો એવું કેમ બને કે ગુજરાતના જ કોઈ વિસ્તારમાં સ્ત્રીઓને રમવા ઉપર પ્રતિબંધ હોય? એક તરફ નવરાત્રી અને ગરબા ગુજરાતની ઓળખ બની ચૂક્યાં છે, ત્યારે ગુજરાતમાં જ સ્ત્રીઓને ઢોલ પર રમવાની મનાઈ હોય એવી ફિલ્મ રજૂ કરીને ફિલ્મ બનાવનારા શું સાબિત કરવા માગે છે તે સમજાતું નથી. આ ફિલ્મના સંગીતનિર્દેશક પણ કચ્છના લોકસંગીત અને રણના સંગીતથી ઉફરા ચાલ્યા છે. ભારતના પશ્ચિમ ભાગના રણપ્રદેશમાં સામાન્ય રીતે ફૂંક મારીને વગાડાતાં વાદ્યો અને ગજવાદ્યોની પરંપરા રહી છે જેમાં પાવા, મોરલી, સારંગી, રાવણહથ્થો મુખ્ય છે. હેલ્વારોમાં શાસ્ત્રીય સંગીતમાં ઉપયોગમાં લેવાતાં ધાતુના તારનાં વાદ્યોનો ઉપયોગ થયો છે જે રણનાં વાદ્યો નથી.

ફિલ્મની કથા સાથે જોડાયેલાં પાત્રો પશુપાલક, શ્રમિક, દલિત કે કૃષિકાર વર્ગનાં હોય એવું દેખાય છે. એ વ્યવસાયો સાથે જોડાયેલા લોકોને ગુજરાતી ભાષામાં લોકવર્ણ (લોકવરણ) પણ કહે છે. ઢોલ પણ લોકવર્ણ સાથે જોડાયેલો છે. એ ચામડાની વસ્તુ હોવાથી મોટાભાગે વગાડવાનું કામ અમુક જ્ઞાતિઓ જ કરતી રહી છે. હેલ્વારો લોકસંગીત અને લોકવરણની માનસિકતાનો છેદ ઉડાડી દેતી ફિલ્મ છે. લોકસંગીત સાથે જોડાયેલા દલિત, શ્રમિક, પશુપાલક અને ખેડૂતવર્ગમાંથી જ લોકગીતો આવ્યાં અને અત્યાર સુધી ગવાતાં રહ્યાં છે. લોકગીતોના રચયિતા મોટાભાગના લોકવરણના જ અજ્ઞાત કવિઓ હતા. ત્યારે એ વર્ગની સ્ત્રીઓને રમવાની છૂટ ન હોય એવું ગુજરાતનું કોઈ ગામડું કે કોઈ વિસ્તાર કોઈના ધ્યાનમાં હોય અને જણાવશે તો ઉપકારક બનશે. પટકથાના લેખકે જે મુદ્દો ઉપસાવ્યો છે એ માટે ગુજરાત અને તેમાંય કચ્છની ભૂમિ કોઈ રીતે યોગ્ય નથી. જોકે નિર્માતા, નિર્દેશક કે લેખક એમ કહીને છૂટી જાય કે આ કાલ્પનિક ઘટના-આધારિત ફિલ્મ છે. ફિલ્મો કાલ્પનિક જ હોય, કેમ કે હેલ્વારો દસ્તાવેજી ફિલ્મ નથી.

કચ્છીઓ આ ફિલ્મ જોઈને બહુ હરખાયા છે. કેમકે આ ફિલ્મના કેન્દ્રમાં કચ્છ એવો પ્રચાર થયો છે. પરંતુ થોડાક ભૂંગા (ઝૂંપડાં), કચ્છનું રણ, જોડિયા પાવા અને મુરાલાલાના અવાજને બાદ કરતાં આ ફિલ્મ કોઈ રીતે કચ્છની નથી લાગતી. નિર્માતા કે નિર્દેશક ભલે નકારતા હોય, છતાં એ સત્ય છે કે ફિલ્મની પટકથા રાપર તાલુકાના વ્રજવાણી ગામમાં ભૂતકાળમાં બનેલી ઘટનાના વિચારબીજ ઉપર રચાયેલી છે. એ ઘટનાનો ઉલ્લેખ રઘુવીર ચૌધરીની નવલકથા ‘અમૃતા’માં પણ છે. દુલેરાય કારાણીના સાહિત્યમાં પણ એ ઘટના નોંધાયેલી છે. એ કથા ઐતિહાસિક છે એમાં ના નહીં. પરંતુ આ ફિલ્મ એ ઇતિહાસ ઉપર રચાયેલી નથી. લેખકે ચતુરાઈપૂર્વક એવું થવા નથી દીધું. (જ્ઞાતિવિશેષ કથાઓ ઉપરથી ફિલ્મ બનાવવી કેટલી જોખમી છે તે ફિલ્મક્ષેત્ર સાથે જોડાયેલા લોકો જાણે છે.) આ ફિલ્મને વ્રજવાણીની કથા સાથે ન જોડીએ તોય, આ ફિલ્મ બનાવવામાં જોડાયેલા લોકો કચ્છથી

અપરિચિત હોય એવું દેખાઈ આવે છે. અભિનેતાઓને પહેરાવવામાં આવેલા કપડાં કચ્છનાં નથી. કચ્છની કોઈ પણ જ્ઞાતિના પુરુષો ક્યારેય માથા પર લાલ પાઘડી પહેરતા નહોતા. (એ બનાસકાંઠાના ભરવાડો પહેરે છે). ઘરેણાં અને લોકનૃત્ય પણ કચ્છનાં નથી. નવરાત્રીના પહેલા દિવસે પુરુષોનું જે લોકનૃત્ય રજૂ કરાયું છે તે તરણેતરના મેળામાં રજૂ થતું પુરુષોનું લોકનૃત્ય છે. આ ફિલ્મમાં ત્રણ વર્ષના દુષ્કાળની વાત વણી લેવાઈ છે. પરંતુ સ્ત્રીઓનો સમૂહ તળાવે પાણી ભરવા જાય છે. તળાવ ભરેલું પણ દેખાય છે. છતાં તરસથી બેભાન થઈ ગયેલા ઢોલીને એ દેખાયું નહીં એ મોટું આશ્ચર્ય છે. ત્રણ વર્ષ પાણી ટકી રહે એવું તળાવ કચ્છમાં નથી. ગિરમાં જેને નેસ કહે છે, એને કચ્છમાં વાંઢ કહે છે. એ વાંઢોમાં માણસો કરતાં અનેકગણાં પશુઓ હોય છે. હેલ્વારોની વાંઢોમાં પશુઓ જ અદૃશ્ય છે. માલધારીઓના વિસ્તારમાં ક્યાંય માલ (પશુધન) જ નથી. નિર્દેશકે બેકગ્રાઉન્ડમાં પશુના અવાજ મૂકીને સંતોષ માન્યો છે. એટલું જ નહીં, પશ્ચાદ્ભૂમાં બાળકોય નથી.

નિર્દેશક ૧૯૭૫ની કથા હોવાનું સત્તાવાર જણાવે છે. પરંતુ કથા ૧૯૭૫ને જરાય અનુસરતી નથી. જ્યારે કોઈ ફિલ્મનો ગાળો કાયદેસર બતાવવામાં આવે ત્યારે એ દસ્તાવેજી ફિલ્મ ન હોવા છતાં એ ગાળાને અનુસરે એ જરૂરી હોય છે પરંતુ નિર્દેશકે એ બાબતને અવગણી છે. ૧૯૭૫ની આસપાસ આખાય કચ્છમાં રાજ્ય પરિવહન નિગમની બસ અંતરિયાળ વિસ્તારો સુધી જતી હતી. એમાંના કેટલાક રૂટ તો આજે પણ ચાલે છે. શું ૧૯૭૫માં કચ્છનો વાગડ વિસ્તાર એટલો પછાત હતો કે ભુજ જવા માટે ઘોડાથી જવું પડે? વળી રણમાં રહેતો માણસ ઘોડો પાળે કે ઊંટ? કચ્છમાં ક્ષત્રિયોને બાદ કરતાં સવારી માટે ઘોડાનો ઉપયોગ કરનારા જૂજ લોકો હતા. હેલ્વારોમાં જાતીય દૃશ્યો અને ભાષા વર્તમાન સમયનાં છે. સામાન્ય રીતે રણનો માણસ જાતીય બાબતમાં બોલ્ડ અને બોલકો ન હોય. કચ્છ આજે પણ સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધોની બાબતે પારંપરિક ભારતીય માનસિકતા ધરાવે છે. ફિલ્મમાં દેખાતું પુરુષોનું મધ્યયુગીન કૂર માનસ કચ્છના પુરુષોમાં ક્યારેય નથી રહ્યું. ભારતના અન્ય પ્રદેશોની સરખામણીમાં કચ્છ જ્ઞાતિ સમરસતા અને સ્ત્રી સ્વાતંત્ર્યની બાબતમાં આગળ રહ્યું છે. કચ્છના જનમાનસની રગ જાણવા માટે ખાસ્સા અભ્યાસની જરૂર પડે, અહીં ધામા નાખીને રહેવું પડે. નિર્દેશક અને લેખકે આ બેય બાબતમાં ઊંડાણમાં જવાનું ટાળ્યું છે. આ ફિલ્મ રજૂ થાય, સામાન્ય માણસ સુધી પહોંચે તે પહેલાં જ એને રાષ્ટ્રીય કક્ષાનો એવોર્ડ મળી ગયો એટલે પ્રસાર માધ્યમોએ ખૂબ ખ્યાતિ આપી જેણે પ્રેક્ષકોની માનસિકતા બદલવામાં આડકતરો ભાગ ભજવ્યો. આ ફિલ્મ કચ્છ ઉપર બનાવાઈ હોવાનું કહેવાતું હોય તો કચ્છીઓએ ઝાઝા હરખાવાની જરૂર નથી.

[મીડ ૩, ૧૪ નવેમ્બર ૨૦૧૯]

કાવ્ય

પ્રેમમાં પડવાનો ઉલ્લાસ... // અનિલ ચાવડા

શ્વાસોમાં મઘમઘતા વાસંતી વાયરાઓ વાયા રે વાયા રે વાયા...
દિવસો બધાય મારા થઈ ગયા છે અત્તરના ફાયા રે ફાયા રે ફાયા....

એમ થાય જાણે કે હૈયાના કૂંડામાં
કૂંપળ કોઈ સળવળતી હોય...

એમ થાય જાણે કે લોહીમાં ગમતી
ગુલાબકળી ઓગળતી હોય...

એમ થાય દીવા જેમ ઝળહળતી થઈ ગઈ છે કાયા રે કાયા રે કાયા...
શ્વાસોમાં મઘમઘતા વાસંતી વાયરાઓ વાયા રે વાયા રે વાયા....

એમ થાય જાણે કે પીવડાવી દીધી છે
કોકે લીલાશ મને પાંદની,

એમ થાય ધોધમાર ઢોળે છે આવીને
મારી પર જાણે કોઈ ચાંદની,

ચાંદનીના જળથી ને ચાંદાના સાબુથી નાહ્યા રે નાહ્યા રે નાહ્યા...
શ્વાસોમાં મઘમઘતા વાસંતી વાયરાઓ વાયા રે વાયા રે વાયા....

[નવનીત-સમર્પણ, ડિસેમ્બર ૨૦૧૯]

એકત્ર ઈ-બુક્સ

ગુજરાતીનાં સ્મરણીય પુસ્તકોની

રમ્ય અને સંતર્પક ઈ-બુક શ્રેણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ । નારાયણ દેસાઈ
અપરાજિતા । પ્રીતિ સેનગુપ્તા
અમાસના તારા । કિશનસિંહ ચાવડા
અમૃતા । રઘુવીર ચૌધરી
અરધી સદીની વાચનયાત્રા - ૧- ૪ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
અલગારી રખડપટ્ટી । રસિક ઝવેરી
અશ્રુઘર । રાવજી પટેલ
આપણો ઘડીક સંગ । દિગ્વીશ મહેતા
કંકાવટી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
કુરબાનીની કથાઓ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ખરા બપોર । જયંત ખત્રી
ખાંભીઓ જુહારું છું । ઝવેરચંદ મેઘાણી
ગાંધીજીની જીવનયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ । ગિજુભાઈ બધેકા
ગીતામંથન । કિશોરલાલ મશરૂવાળા
જન્મન્તિકે । સુરેશ જોષી
જીવનનું પરોઢ । પ્રભુદાસ ગાંધી
જેલ ઓફિસની બારી । ઝવેરચંદ મેઘાણી
તિબેટના ભીતરમાં । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ત્યારે કરીશું શું? । લિયો ટોલ્સ્ટોય
દિવ્યચક્ષુ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
પન્થિની । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
પૂર્વાલાપ । કાન્ત - મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ
બાપુની છબી । કાકા કાલેલકર
બારીબહાર । પ્રહલાદ પારેખ
ભજનાંજલિ । કાકા કાલેલકર
ભારેલો અગ્નિ । રમણલાલ વ. દેસાઈ
ભવનું ભાતું । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી । મનુભાઈ પંચોળી
મારા ગાંધીબાપુ । ઉમાશંકર જોષી
મારી હકીકત । નર્મદ
મોરનાં ઈંડાં । કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી
રખડુ ટોળી । ગિજુભાઈ બધેકા
રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ । નગીનદાસ પારેખ
વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
વિદિશા । ભોળાભાઈ પટેલ
દ્વિરેફની વાતો - ભાગ ૧ । રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક
વેવિશાળ । ઝવેરચંદ મેઘાણી
શીંગડાં માંડતાં શીખવશું । મનુભાઈ પંચોળી
શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
સત્યના પ્રયોગો । મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી
સરસ્વતીચંદ્ર - ભાગ - ૧ । ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી

સર્વોદય । મોહનદાસ ગાંધી
સાત વિચારયાત્રા । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હાર્ય-માળાનાં મોતી । સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી
હિંદ સ્વરાજ । મોહનદાસ ગાંધી
અવતરણ । સં. રમણ સોની
સમુદી । યોગેશ જોષી
અરૂપસાગરે રૂપરતન । યજ્ઞેશ દવે
અવલોકન-વિશ્વ । સં. રમણ સોની
અસ્તિ । શ્રીકાન્ત શાહ

સુરેશ જોષીનું સાહિત્યવિશ્વ - શ્રેણી

ઈદમ્ સર્વમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
અહો બત કિમ્ આશ્ચર્યમ્ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
રમ્યાણિ વીક્ષ્ય (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રથમ પુરુષ એકવચન (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
ઈતિ મે મતિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પશ્યન્તિ (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
વિદ્યાવિનાશને માર્ગે (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
આત્મનેપદી (નિબન્ધ) । સુરેશ જોષી
પ્રત્યંચા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઈતરા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
તથાપિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
પરકીયા (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ઉપજાતિ (કાવ્ય) । સુરેશ જોષી
ગૃહપ્રવેશ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
બીજી થોડીક (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
અપિ ચ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
ન તત્ર સૂર્યો ભાતિ (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
એકદા નૈમિષારણ્યે (ટૂંકી વાર્તા) । સુરેશ જોષી
વિદુલા (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કથાયક (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
છિન્નપત્ર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
મરણોત્તર (નવલકથા) । સુરેશ જોષી
કિંચિત્ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ગુજરાતી કવિતાનો આસ્વાદ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કથોપકથન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
કાવ્યચર્યા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
શૃણ્વન્તુ (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અરણ્યરુદન (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
ચિન્ત્યામિ મનસા (વિવેચન) । સુરેશ જોષી
અષ્ટમોઅધ્યાય (વિવેચન) । સુરેશ જોષી

www.ekatrafoundation.org અને ekatra.pressbooks.pub

ઉપર ક્લિક કરતાં જ પુસ્તકોની આ રમ્ય ને સંતર્પક દુનિયામાં પ્રવેશ કરી શકાશે.

વી-ગ્રંથ

‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર આવરણ (cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’નો ગ્રંથ-ગુલાલ

એક અસામાન્ય પ્રતિભા - સુરેશ જોષી

શિરીષ પંચાલ

ગુજરાતીના આધુનિકતાવાદી વિવેચનના એક મહત્ત્વના વિવેચક શિરીષ પંચાલ (જ. 7-3-1943)નું સાદંત અધ્યયન-અધ્યાપન-કેદ્ર વડોદરા ની મ.સ. યુનિવર્સિટી. એ યુનિવર્સિટીમાંથી ગુજરાતી વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે નિવૃત્ત થયા એ દરમ્યાન અને એ પછી સતત તે વિવેચન-સંશોધન-અનુવાદ તેમજ સર્જનાત્મક લેખનકાર્યમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા છે.

‘કાવ્યવિવેચનની સમસ્યાઓ’(1985) એ શોધનિબંધથી શરૂ કરીને એમણે ગુજરાતી, અને મુખ્યત્વે પશ્ચિમી વિવેચન-પરંપરા અંગે ઘણા વિવેચન-ગ્રંથો આપ્યા છે એમાં એમની ઝીણી અભ્યાસદિષ્ટ અને સ્વસ્થ મૂલ્યાંકનો આગળ તરી આવે છે. ‘વાત આપણા વિવેચનની’ એ એમનો ગુજરાતીના મુખ્ય વિવેચકો વિશેનો અભ્યાસગ્રંથ છે.

અનેક વિદેશી વાર્તાઓના અનુવાદો એમણે કર્યા છે એના ‘યાયાવર’ વગેરે પાંચ સંગ્રહો એમણે આપ્યા છે. ‘અંચઈ’ વ. બે વાર્તાસંગ્રહો તથા ‘વૌદેહી એટલે જ વૌદેહી’ લઘુનવલ એમનાં સર્જનાત્મક પુસ્તકો છે.

સુરેશ જોષીના આ નિતાન્ત અભ્યાસીએ પહેલાં સુરેશભાઈની વાર્તા-નિબંધ વ. કૃતિઓના સંચયો આપ્યા અને પછી સુરેશભાઈનું સમગ્ર લેખનકાર્ય ઘણા ગ્રંથોમાં સંપાદિત કરીને સુલભ કરી આપ્યું છે – એ એમની અગત્યની સાહિત્ય-સેવા છે.

ગુજરાતીમાં અનેક સંપાદનગ્રંથો પણ આપનાર શિરીષ પંચાલ હાલ ‘સમીપે’ સાહિત્ય-ત્રૈમાસિકના એક સંપાદક છે.

(પરિચય – રમણ સોની)

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્રોત).

Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 200 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org

Atul Raval | atulraval@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.